

A SZÉPÍRÓ KÓS KÁROLY

Neve elválaszthatatlan a szülőföld fogalmától. Ha azt mondjuk: *Kós Károly*, önkéntelenül is Erdélyre gondolunk, hegyes-völgyes tájakra, komor fenyvesekre és napsütötte havasi pojánákra, múlt harcokat, múlt szenvedéseket idéző kerített templomokra, magas fedelű parasztházakra, rózsás arcú lányokra és kemény havasalji férfiakra, románokra, szászokra, magyarokra, e föld küzdelmes múltjára és bizakodó jelenére. Majd ha gondolataink az egész tájat bejárták, Kolozsvár és Várad között, a Kalota, Körös és Nádas mentén elterülő különös színelvonalon, Kalotaszegen állapotodnak meg, melyet Kós emelt be irodalmunkba, s amely cserében azzal a különös valamivel ajándékozta meg Kós művészetét, amit általában úgy szoktunk hívni, hogy: *stílus*. Kettős kapcsolat-ról kell tehát beszélnünk, mivel Kós művészete olyan gyümölcsfa, amely a szülőföld talajából szívja tápláló nedveit, s a szülőföldnek adja vissza gyümölcseit.

Kalotaszeg nélkül egyszerűen elképzelhetetlen Kós Károly művészete. Maga is tudja, maga is vallja ezt. Kalotaszeg az a világ, amely alapvető életérzéseit kialakította, ez az az élményforrás, amely írói vénáját mindvégig táplálta, ez az a bűvös lencse, amelynek kicsinyített, de éles rajzában – mint csepp vízben a tenger – népének sorsproblémái eléje tárultak, s mely ilyenformán mind művészi látását, mind erkölcsi tartását meghatározta. Kalotaszeg jelentette számára az otthon biztos fogódzóját, de ugyanakkor a számonkérő széklet is, mely előtt a művész lelkiismerete felelősséggel tartozik. S jelentette mindenekelőtt írásművészetének drága eszközét: különös zengésű, tősgyökeres nyelvét, e kis közösség legbecesebb ajándékát. Ha Balassi hajdanában „Emberségről példát, / Vitézségről formát” tanult a végváraktól, kis változtatással Kósról is elmondhatjuk, hogy Kalotaszeg „Emberségről példát, / *Művészetéről* formát” szolgáltatott számára.

Pedig Kalotaszeg nem is „édes”, hanem csupán választott szülőföldje Kós Károlynak. Ám e tudatos szülőföldválasztás oly erős belső kötődés eredménye, amely fölösen pótolja a szülő és gyermeke közötti természetes kapcsolatot.

Bizony kanyargós volt az út, amelyen haladva a kolozsvári kishivatalnok fia a kalotaszegi Sztánára megérkezett. Hosszas vándorlása tulajdonképpen már születése előtt elkezdődött: édesapját, aki postai tisztviselő volt, Kolozsvárról Temesvárra helyezték át. Ezért születik Kós Károly a Bega partján, 1883. december 16-án. Ám mintha a sors előre úgy tervezte volna, hogy a leendő művészt a kisgyermekkor élményeinek eltéphetetlen kötelékeivel kötözze szülőföldjének minél több pontjához, a kisgyereket nem zárta be egyetlen város falai köze, folyton tovább vitte új tájakra, új emberek közé, szemhatárát fokozatosan tágította, míg csak bele nem fért az egész Erdély.

Mindössze hároméves, amikor apját Szebenbe helyezik át. Ezzel a költözködéssel veszi kezdetét az a hosszan tartó „fel-fedező út”, melynek során Kós szülőföldjének minden zegézugát megismeri.

A kisgyerek tudata Szeben ódon falai között kezd nyiladozni, szeme tán itt szokta meg, lelke itt itta be a középkori építészet egyszerű, nemes vonalait, melyek oly fontos szerepet játszanak majd sajátos építéstílusának kialakulásában. Szeben jelenti az első gyerekkori csatangolásokat, az első játszótársakat s a gondtalan gyermekkor végét: az iskolát. Mennyi feledhetetlen élmény egy kisgyerek számára! Megfeketedett bástyafalak és modern paloták, előkelő patríciusok és vásárra beözönlő bundás parasztok, szorgalmas iparosok és fontoskodó hivatalnokok, románok, szászok, magyarok. Micsoda tarka kaleidoszkópja az erdélyi város életének!

Ám a sors sürgeti, rövidesen mennie kell tovább. Édesapját ezúttal Kolozsvárra helyezik. Úgy látszik, mintha a jövő művész közeledni kezdene végleges otthonához, a kalotaszegi Sztánához. A Szebeni-havasok égbe nyúló vonulatai rendre elmaradoznak a távolodó vonat mögött, s a Gyulai-havasok sötétlila háttérére festve feltűnik a kolozsvári Szent Mihály-templom fehérén ragyogó toronykolosszusa.

A kolozsvári évek döntő hatással vannak a serdülő fiú lelkületének kialakulására. Tanulmányait az öreg Kollégium

falai között folytatja, ahol a kartézianus Apáczai Csere János haladó társadalmi nézetei mellett a Habsburg-ellenes függetlenségi mozgalom eszméi is otthonra lelnek. A tanári kar nagy része lelkes függetlenségi párti, s e tény természetesen az iskolai nevelésre is kihat. Kós Károly tudata ebben a függetlenségi-kurucmagyar légkörben alakul ki s válik fogékonnyá a múlt haladó történelmi hagyományai iránt.

Az iskolai nevelés mellett a kolozsvári évek egyéb élményekkel is gazdagítják Kós egyéniségét. A történelmi hangulatot árasztó kolozsvári utcák meghódítása után a nyugtalan szellemű fiú elindul, hogy Kolozsvár környékét is felfedezze. A szünidőkben tett kerékpáros kirándulásai során egyre távolabb merészkedik, sorban látogatja meg a Mezőség és a Sziget-hegység román és magyar falvait. A hetedik osztály elvégzése után aztán Kalotaszegre is eljut. Egyik osztálytársa – kinek édesapja a bélesi Jósika-uradalom főerdésze volt – meghívta, hogy töltsön náluk néhány napot a nyári vakációból. Gyalogosan vágtak neki a hosszú útnak, melynek legnagyobb része Kalotaszeg falvain vezetett keresztül. A falvakon áthaladva, Kós érdeklődését mindenkéltől a színpompás népviselet és a szokatlan kalotaszegi épületek keltették fel. Az első pihenőt Magyarvalkón tartották. Meglátogatták a valkói kerített templomot, mely a kalotaszegi népi építészet egyik legszebb alkotása, bebarangolták a cintermet, hol először látott Kós „virágos, vidám temetőt”.

E romantikus gyalogút kapcsolta hát be Kós életébe Kalotaszeget, s dehogyis gondolta még ekkor, hogy néhány év múlva maga is kalotaszegi lakossá válik. Ám a következő év még szorosabb szálakkal köti jövendő otthonához: egyik barátjánál tett látogatása során ismeri meg annak húgát, a tizenhat éves Balázs Idát, a türei református pap lányát, s így ezzel a látogatással veszi kezdetét az a mély és férfiasan szemérmes szerelem, amely majd tíz év múlva érik házaszággá.

Így közeledik Kós lépésről lépésre jövendő otthonához, hisz Türetől Sztána mindössze néhány kilométer. A sors azonban hatalmas vargabetűt iktat be itt Kós életútjába. Noha első látogatása óta többé sohasem szakad el Kalotaszegtől, kereken két évtizednek kell elteltie, míg végleg *hazaérkezik*. A sors rendeléséből be kell járnia a világot Párizstól Isztam-

bulig, fel kell jutnia az európai szintű művészet csúcsaira, hogy majd hazajöve alapokat rakhasson a romániai magyar kultúra szerény épületének.

Egyes irodalomtörténészek szerint a romániai magyar irodalom úgy keletkezett, hogy az első világháborút követő nagy történelmi változások nyomán romániaivá váló erdélyi magyarságnak szüksége volt irodalomra, minek következtében a Történelem kiadta a parancsot: *Legyen romániai magyar irodalom!*

És lőn romániai magyar irodalom.

Hogy miből? Hát abból, hogy *tanárok, megyei tisztviselők, orvosok, ügyvédek, építészek fogtak tollat, nemegyszer irodalomra cserélték eddigi hivatásukat.*

Hát nem gyönyörű? Az embernek szinte kedve volna továbbmondani Kozma Andorral:

Kereskedőt üzlet, *mesterembert szerszám*
Nem kötött le többé, – beálltak ezerszám.

Nos, az utolsónak felsorolt „építészek” nem más, mint Kós Károly. S épp az ő esete a klasszikus példa rá, hogy a romániai magyar irodalom nem a semmiből született, hogy Ady harca nyomán Erdélyben is felnőtt és megizmosodott egy fiatal írógárda, amely az irodalmi társaságok hivatalos vonalával szemben a haladó gondolatot képviselte, s amely már 1918 előtt ráébredt sajátos feladataira, ráérezett sajátos problémáira, elsősorban a vidéken megkapaszkodó konzervativizmus veszélyére, valamint az együtt élő népek közös gondjára-bajára. A romániai magyar irodalom első generációjának derékhadát egy-két kivételtől eltekintve már ismert nevű írók alkotják, s aki az első évek irodalmi életét valamelyest is ismeri, az azt is jól tudja, hogy a romániai magyar irodalom sosem fordult oly határozottan a *társadalmi kérdések* felé, mint e valóban hősi korszakában. Ki ne emlékeznék Sipos Domokos lázító erejű novelláira, Nyíró sokat ígérő indulására, Molter vitriolos társadalmi szatíráira, Szentimrei Jenő forradalmi hangvétellű expresszionista lírájára, Tamási *Címereskéjére* vagy akár Makkainak a konzervatív körökben nagy felháborodást kiváltó *Ördögszekerére*? Ki ne emlékeznék a *Napkelet* és *Pásztortűz* között lezajlott éles vitákra, melyek mögött lényegében a romániai magyar

radikalizmus és konzervativizmus erői sorakoztak? Bizony mondom, a születő romániai magyar irodalom éppoly mélyen *társadalmi fogantatású* volt, mint bármely más irodalom, bizonyosságául annak, hogy az irodalmi élet pontosan olyan szerves folyamat, akár a társadalmi fejlődés folyamata. Az ellenben igaz, hogy a történelmi változás szükségessé tette a Budapesttől független romániai magyar *irodalmi intézmények és orgánumok* létrehozását, s az új társadalmi konstellációban még jobban kihangsúlyozta ennek az irodalomnak a nagy jelentőségét mind az együtt élő népek kölcsönös megértését, mind pedig a dolgozó tömegek anyanyelvi kultúrájának ápolását illetően.

De lássuk hát végre, mikor is „fogott tollat” Erdély egyetlen építész-írója? E kérdésre azonban furcsamód csak úgy felelhetünk kielégítően, ha először arra válaszolunk, hogy miképpen lett Kós Károly építőművésszé. Amint látni fogjuk, Kós építőművészi tevékenysége nemcsak hogy nem állítható szembe írói munkásságával, de annak egyenesen előfeltétele. A *formák művészete* volt az az első lépcsőfok, amely Kóst a *szó művészetéhez*, az irodalomhoz elvezette.

Kós Károly a középiskola elvégzése után a budapesti műegyetem általános mérnöki szakára iratkozik be. A biztos polgári megélhetés szempontjából szerencsés, de egyébként igen prózai pálya megválasztása elégségesen bizonyítja, hogy az érettségiző diáknak még semmi néven nevezendő – legalábbis határozottan kialakult – művészi ambíciója nincs. Erre utal különben az a tény is, hogy bár ezekben az években a kollégiumi önképzőköri élet igen élénk, Kós nevét hiába keressük az önképzőkör ifjú titánjainak névsorában. A kollégiumi évek alatt csupán egyszer szerepel a nyilvánosság előtt. 1899-ben, Apáczai Csere János halálának 240. évfordulóján a kollégium ünnepi ülést tartott nagy tanára emlékének tiszteletére, s ez alkalomból a diákok képviselőjében a VII. osztályos Kós mondott ünnepi beszédet. Csaknem sorszerű, hogy első nyilvános szereplése egyben a nagy erdélyi pedagógussal való első találkozását is jelentette. A szorgalmasan olvasgató diáknak tán véletlenül akadt a kezébe Apáczai pedagógiai munkáinak ez évben kiadott kötete. Kós beszédének szövege nem maradt meg, s így nem tudhatjuk, hogy fiatal szemmel és fiatal szívvel mit tartott érdemesnek

Apáczai gondolataiból kiemelni. Ám az, hogy többé nem felejtette el, hogy lépten-nyomon idézte és fegyverként használta a maradiság elleni küzdelmében, világosan bizonyítja, hogy Apáczai haladó gondolatai, bátor kijelentései kitörülhetetlen nyomot hagytak gondolkodásában.

Milyen útravalóval indult el főiskolára az érettségizett diák? Zsebében vitte csaknem színjeles bizonyítványát, szívében meg a kalotaszegi Türebén maradt kedvesének képét. Az elválást csak nehezítette az a körülmény, hogy a szülők – biztosítani akarván fiuknak a családi otthont – ugyancsak felköltöztek a fővárosba, s így a távozás fájdalmát még a visszatérés reménye sem enyhítette. Ám van-e erősebb kötelék, mint két fiatal tiszta szerelme?

Az elsőéves diák egyelőre szorgalmasan hallgatja az általános mérnöki fakultás előadásait s a kötelező szigorlatokra is jelentkezik. Látszólag minden a legnagyobb rendben megy, már a másodévet is befejezte, mindössze két éve van még hátra, s ifjabb Kosch Károly kézhez kapja mérnöki diplomáját. Biztos nyugdíjjal járó, viszonylag jól fizetett állami állast kap majd, s éli a rendes polgáremberek nyugodt életét.

Így képzelték a szülők! Ám fiuk a másodév elvégzése után hirtelen otthagya az általános mérnöki szakot s az építészeti szakra iratkozott át. Hiába volt a mérnöki diploma megszerzésének közeli dátuma, hiába a szülők okos érvei és sötét baljósatai, Kós Károly a saját útját akarta járni s ezért a családon belül megvívta kis forradalmát.

Melyek voltak azok a *külső* tényezők, amelyek a fiatal mérnökhallgató figyelmét az építőművészetre irányították? A korszak művészeti mozgalmainak ismeretében e kérdésre nem nehéz választ kapnunk.

A századforduló körüli években az erősödő függetlenségi mozgalom és az érlelődő polgári demokratikus forradalom hatására a művészetek minden ágában megindul a harc a tartalmilag és formailag egyaránt elavult művészeti irányzatok ellen. A lényeges társadalmi problémákat ábrázolni képtelen művészeti akadémiizmust minden oldalról új, haladó művészi törekvések ostromolják. Az irodalom terén ez a törekvés a modern, városi jellegű irodalom megteremtését, majd ennek az irodalomnak a vezető szerepéért folytatott küzdelmet jelentette, mely végül is a Nyugat köré csoportosult írókban találta meg hivatott vezérkarát. A festészet terén a

Nagybányai Művésztelep jelentene az akadémizmussal szakító új festészeti irány diadalát. Zenei téren ugyancsak megindult a munka a népi zenekincs felkutatásáért s ennek alapján a modern zenei formanyelv megteremtéséért. Természetesnek kell látnunk tehát, ha az új művészi törekvések az építészet terén is éreztették hatásukat. Az új építészeti törekvések lényege: a nemzeti építészeti formanyelv megteremtése. A korszak világszerte a nagy építkezések kora, az építőművészet kérdései a művészeti élet figyelmének központjában állanak. Az építészeti világkiállítások egymást érik, eladdig soha nem tapasztalt nemzetközi elismerést és dicsőséget hozva a nyertes művészeknek.

A kedvező hazai viszonyokon kívül Magyarországon a nemzeti építészeti stílustörekvéseket két nagy nemzetközi művészeti áramlat is támogatta: a bécsi *szeccszió*, amely mindenekelőtt a történeti stílusok tagadása által nyújtott segítséget az új irányzat képviselőinek, valamint az Angliából kiinduló *preraffaelizmus*, amely a tagadáson túl pozitív programmal is szolgál, a népművészetben jelölve meg azt az alapot, amelyen a modern nemzeti művészet felépülhet. Ugyanazokban az években, amikor a szeccszió magyar képviselőjének, Lechner Ödönnek lelkes, de a nemzeti építészeti formanyelv megteremtésének munkáját lényegében hamis vágányra terelő cikkei megjelentek, az angol *Pre-raphaelite Brotherhood* mintájára megalakul a magyar preraffaeliták társasága is, a *Gödöllői Művésztelep* néven ismert képzőművészeti csoportosulás. Élükön Körösfői-Kriesch Aladárral a magyar preraffaeliták angol mestereikhez hasonlóan ugyancsak a népművészet felé fordulnak. Szorgalmasan járják a falvakat, s az ott tanultak alapján eredeti iparművészeti stílust kezdenek kialakítani. Tevékenységükhöz természetesen hozzátartozik a preraffaelita tanok terjesztése is. E téren Körösfői-Kriesch Aladár munkássága a legjelentősebb, aki előadássorozatban ismerteti a nagy angol preraffaeliták – mindenekelőtt Ruskin – tanításait. Magyarországon ezekben az években – nem utolsósorban épp e tanok hatására – a népművészet felé fordul a közfigyelem. A néprajzi szakemberek, képzőművészek sűrűn látogatják a népművészeti szempontból gazdag vidékeket s a gyűjtött anyagot terjedelmes tanulmányokban ismertetik. Országos bizottság alakul a népművészet rendszeres, tudományos feldolgozására és kiadá-

sára. E nagyarányú vállalkozás első köteteként jelenik meg *A kalotaszegi magyar nép művészete* című néprajzi kiadvány,¹ a volt kolozsvári novellista, Malonyay Dezső szerkesztésében.

Kalotaszeg tehát, mint a népművészet egyik leggazdagabb tájegysége, a művészeti élet érdeklődésének központjába kerül már a század legelső éveiben. Ekkor kezdődik el a képzőművészek kalotaszegi zarándoklása, élükön a két nagy preraffaelitával: Körösfői-Kriesch Aladárral és Toroczkai-Wigand Edével, kiknek kalotaszegi vázlatait, rajzait gyakran közlik a képzőművészeti folyóiratok.

1900-ban nyílik meg a párizsi nemzetközi építészeti kiállítás, amelyen a finnek pavilonja vonja magára a világ figyelmét. A finn népi építészet stílusában épült pavilont a legnagyobb finn preraffaelita építész, Saarinen Eliel tervezte, és a nemzeti irányú finn festészet legnevesebb alakja, Axeli Gallen-Kallela festette ki. A két művész egy csapásra nyerte el a világhírt. A magyar pavilon, melyet Bálint Zoltán és Jámbor Lajos Lechner Ödön szellemében, ún. magyaros stílusban tervezett, ugyancsak nagy sikert aratott, ami újabb lendületet adott a nemzeti építészeti stílusért folyó küzdelemnek. Új építészeti folyóirat is indul, *A Ház*, amelynek bevallott célja a nemzeti építészeti formanyelv ügyének felkarolása. Az ország visszhangzik a művészeti vitáktól. Nincs hónap, hogy az állam vagy valamelyik pénzcsoport pályázatot ne hirdetne egy-egy nagyobb szabású épületterv elkészítésére.

A művészeti életnek e forgatagában a fiatal mérnökhallgató kábultan áll egy ideig. A csöndes álmát alvó vidéki Kolozsvár után új, izgalmas világ nyílik meg előtte. Az olvasás mellett kiállításokra jár, előadásokat hallgat, ezer új fogalommal ismerkedik meg. Az angol preraffaelita művészek kiállítását látta már egyetemi tanulmányai első évében, ami alighanem döntő hatással volt további fejlődésére. Csakhamar megismeri Lechner Ödönt is, a keményen hadakozó, fanatikus ősz mestert, s míg a Japán kávéházban folyó vitákat hallgatja, lelkében lassan-lassan karcsú tornyú templomok, palánkkal kerített öreg udvarházak, csupos fedelű parasztkunyhók ismerős, meleg képe dereng fel. Jóformán maga

¹ *A kalotaszegi magyar nép művészete*, Bp. 1907. Szerk. Malonyay Dezső.

sem tud számot adni, mikor, miképpen váltak sajátjává az építészet nagy kérdései. Egyelőre csupán érzi, hogy itt olyan dolgokról van szó, melyeket ő is ismer, s amelyekről neki is volna mondanivalója: távol maradt *otthonáról*, Kalotaszegről.

S itt érkezünk el azokhoz a *belső* tényezőkhöz, amelyek a fiatal egyetemi hallgató figyelmét az építőművészet felé irányították.

A Kolozsvárra beszármazott kishivatalnok fia látszólag nem hozott magával hazulról semmi olyan nagy társadalmi vagy családi élményt, amelynek kimondási vágya gyötörte volna. Számára ismeretlen volt a századvégi falu nagy ellentmondásokat, nagy feszültségeket magában rejtő világa, amely nagy kortársát és barátját, Móricz Zsigmondot küldte, de ismeretlen volt a századforduló körüli kisvárosi patrícius-polgárságnak az a családi hagyományokra épülő, leülepedett rendje is, amelyet Márai egyes regényeiben érzékelünk. A régi környezetének hátat fordító szász kishivatalnok meg a keletre vetődött félig francia, félig osztrák polgárlány házassága nem jelentett egyúttal gyökérverést is. E tipikusan Habsburg-birodalmi képlet meglehetősen elszigetelten élt környezetében, amit a gyakori költözködés csak még jobban elősegített. A családot egyetlen szál kötötte a társadalomhoz, pontosabban: az államhoz, a családfő hivatali karrierje. Ez volt az az út, amelyen idősebb Kosch Károly az elmagyarosodás felé indult. Családjában már a magyar szó járja, s gyermekeit magyar iskolába íratja a szebeni szász környezetben is.

Az apa még csak karrierre, egzisztenciateremtésre vágyott, amit nagyrészt sikerült is elérnie. A négygyermekes hivatalnokcsalád szerényen, de biztos anyagi körülmények között élt, s a fiú minden különösebb megrázkódtatás nélkül, a családi védettség érzésével tanulhatott. Számára az értelmiségi pálya már nem pionírfeladat, hanem helyzetéből természetesen következő életút. S a társadalmi élettől való elszigeteltségére, kispolgári indíttatására mennyire árulkodó már maga az a tény is, hogy nem a jogi fakultásra iratkozik, mint nagyjaink közül annyian, nem is a bölcsészeti karra, mint Babits vagy Kosztolányi, de még a népelethez legközelebb álló teológiára sem, mint Móricz Zsigmond, hanem a műegyetemre, amely akkoriban az anyagilag jól szituált rétegek pénzkere-

setre beállított csemetéinek volt csaknem exkluzív gyülekező-helye.

Amíg a gyermek kicsi volt, a népes család helyettesíthette a *közösséget*. Ám természetszerűleg el kellett érkeznie a pillanatnak, amikor az önálló egyéniséggé fejlődő fiatalember kinőtt a kis családi közösségből, s élete további értelmét a nagy közösségben, a *társadalomban* próbálta megkeresni. Hiszen van-e az átlagos értelmi színvonalat meghaladó húszéves fiatalember, aki ne tenné fel magának a nagy kérdést, hogy miért él e világon, s aki a megnyugtató választ ne a társadalom, a maga kis emberi közössége szolgálatában lelné meg? És Kós Károly értelmi képessége messze meghaladta az átlagszínvonalat.

Ám miként kapcsolódjék a társadalom eleven áramába az a fiatalember, aki gyermekkorának körülményei miatt mind etnikai származása, mind pedig társadalmi helyzete szerint „kívülről” közeledik, aki iskolai neveléséből kifolyólag részesévé vált ugyan a nemzeti múltnak és kultúrának, de aki a társadalom kötözésre váró sebeit nem hozta lelkében? Van-e lehetőség rá, hogy a sérülések nélkül fejlődő lélek összeforrjon a sérült társadalommal?

Nos, hamarosan kiderült, hogy Kós lelke sem mentes a sérülésektől. Ennek öntudatlan megérzéséhez maguk a szülők segítettek hozzá fiukat azzal, hogy *otthont* akarván biztosítani neki, maguk is a fővárosba költöztek. Álmukban sem sejtették, hogy épp ezzel a tetteikkel fosztották meg fiukat az *otthontól*, mivel nem gondoltak arra, hogy bizonyos szellemi szinten az *otthon* fogalma lényegesen tágabb a *családi tűzhely* fogalmánál: azt a szilárd pontot jelenti, amelyre a közösségivé érő szellem fészket rakhat, amelyen állva tájékozódhatnak s amelyikre, bárhová is vesse a sorsa, *hazagon* dolhat. Ettől az *otthontól* fosztották meg a szülők a szárnyra kelő fiút, aki – mivel a főváros szellemi életének társadalmi lényegébe épp „kívülről” érkezése miatt igen sokáig nem tudott behatolni – idegenül bolyongott a nagyváros forgatagában.

A fiatalember szelleme azonban kiszabadult a családi környezet kötelékeiből, s magasan körözve a szilárd pontot kereste, amelyen fészket rakhat. Az apa még csak karriert akart. A fiú otthonra vágyott az emberi lélek örök törvénye szerint. S végül is az *otthon* utáni vágy volt az az eleven

lelki seb, amelynek segítségével Kós elválaszthatatlanul összerohozható a társadalommal.

A Kosch család Budapestre költözésével megszűnt ugyan az a *reális* kapocs, amely a fiút Kolozsvárhoz és az otthon maradt kedves lakóhelyéhez, Kalotaszeghez kötötte, ám épp ebből kifolyólag a lelki kapcsolat annál erősebbé, annál fájdalmasabbá vált. Hiszen a nagyvárosi otthontalanságból ő továbbra is Erdélybe, elsősorban Kolozsvárra és Kalotaszegre gondolt *haza*. Hát hogyan kapott volna két kézzel utána, amikor a művészeti folyóiratok lapjain Kalotaszeg valósággal elébe jött! A Kalotaszegről szóló népművészeti leírások számára nem száraz sorokat, hanem egy élő, forrón szeretett kis álmvilágot jelentettek. Onnan messziről jelentéktelenné zsugorodott a Kolozsvár és Türe közötti távolság, s ha *haza*-gondolt, a Farkas utcai öreg kollégium mellett a távol maradt kedves lakóhelye is felmerült lelkében. Különös lelki folyamatnak lehetünk szemtanúi: a kalotaszegi népművészetről szóló leírások és rajzok nézegetése közben Kós mindegyre azon kapja magát, hogy örvend az ismerős *hazai* dolgoknak, s így Kalotaszeget lassan-lassan kezdi saját szülőföldjének, *otthonának* tekinteni. Ezt a „lelki áthonosulást” csupán egyetlen dolog zavarta: lutheránus vallása, amely – ő úgy érezte – elválasztotta őt Kalotaszeg tősgyökeres kálvinista világától és – a türei református tiszteletes lányától. 1904-ben, a nagy elhatározás évében aztán ezt is megoldotta. Ugyanakkor, amikor az általános mérnöki szakról az építészetre iratkozik át, „... a törvényes formások szabályszerű megtétele után az ág. hitv. ev. egyházból az ev. reform. egyházba lépett át...”²

Kós életútja – amely pedig Budapestre költözésével oly határozottan kanyarodott el Erdélytől – ettől a ponttól kezdve lassan ugyan, de magasabb síkon kezd a szülőföldhöz visszahajolni. Szülőföldje népi világához való ösztönös ragaszkodását a preraffaeliták mélyítik el és tudatosítják. Erdélyi művész jobb mestereket aligha kaphatott volna. Hisz a preraffaelita tanok nemcsak a népművészet és a történeti múlt között fennálló szerves kapcsolatra nyitották rá szemét, hanem arra is, hogy a művészet nem öncélú játék, de igen fontos társadalmi nevelőeszköz, amiből önként követ-

² Kós Károly születési anyakönyvi kivonatából.

kezik a művész társadalmi felelőssége. Sokirányú művészi tehetségének megfelelően ő is a preraffaelita művésztípust fogadja el példaképül, aki nem zárkózik el az eleven társadalmi élettől, aki művészetével hatni, nevelni akar, s aki nem elégszik meg egyetlen művészeti ág művelésével. Épp ezért az építészet mellett nagy szorgalommal kezdi tanulmányozni az építőművészettel szoros kapcsolatban lévő művészeti ágakat: ács- és asztalosművészetet, kárpitozást, lakásrendezést, falfestést s ami ezzel szorosan összefügg, a művészi rajzot. Aki pedig a művészet társadalmi hasznosságának gondolatáig egyszer eljutott, annak törvényszerűen el kell jutnia a leghatásosabb tömegnevelő művészeti termék, a *könyv* jelentőségének felismeréséig. A könyvművészet – könyvgrafika, könyvnyomtatás, könyvkötészet felé ugyancsak az angol preraffaeliták – William Morris világhíres *Kelmscott Presse*, valamint C. R. Ashbee *Essex House Press* – fordítják figyelmét. A ruszini művész majd akkor teljesedik ki benne, amikor a képzőművészet mellett a szépirodalmat is művelni kezdi s ugyanakkor egész művészi tevékenységét a társadalom szolgálatába állítja.

Kós az egyetemet már a hazai és nemzetközi művészeti élet kérdéseiben alaposan tájékozott, nagy tervekkel teli fiatal művészként hagyta el. Művészkörökben máris a nemzeti építéstílus egyik legtehetségesebb képviselőjeként emlegették. Ám ő az egyetem befejezésével tanulmányait még korántsem tekintette befejezeteknek. A preraffaelitáktól megkapta az indíttatást, s elméletben azt is tudta már, hogyan lehet hasznára a társadalomnak: „Házat, lakást: otthont kell adni az étellel tusakodó embernek... hirdeti Morris... modern, művészeti házat építeni, azt bebútorozni úgy, hogy abban otthon érezze magát a munkája után élő ember... Hogy azonban az ő általa tervezett és megvalósított otthonban igazán otthon is érezze magát az ember, ahhoz természetes szükségyszerűséggel úgy a ház külső felépítésében, mint belső berendezkedésében alkalmazkodnia kellett annak lakójához. Mintáért, stílusért tehát nem volt szabad akárhová fordulnia, de alkalmazkodnia kellett a régi szokásokhoz, a tradíciókhoz is. És itt kapcsolódik Morris praktikuma Ruskin elméletéhez újra: stílust, formát a népnél keresett, és a népművészet forrását a középkor művészetében találta meg. A nemzeti múltnak és a népi hagyományoknak az új művészet

számára alapul választása pedig oda vezetett, hogy a Morris és követői által teremtett modern művészet egyúttal nemzeti művészet lett...”³

Az elmélet – amely mellel Kós építészeti felfogásának legtömörebb összefoglalása – megvolt tehát. Kós pedig néhány hónap múlva fél éves minisztériumi ösztöndíjat kap, amit arra használ fel, hogy az erdélyi népi építészetet tanulmányozza. Vonzották a gyerekkori emlékképek, s ő végképp meg akart győződni, lehet-e a preraffaelita elméletet a mi körülményeink között gyakorlatilag alkalmazni, őrzött-e meg a népművészet itt valami olyant, aminek alapján a modern építőművészet elindulhatna, egyszóval: van-e e tájnak sajátos népi építészete. Nekivágott hát gyalogosan, hátizsákkal, fényképezőgéppel, akár egy felfedező, fél évig járta az erdélyi falvakat, vizsgálgatta a megroskadt jobbágyházakat, öreg kúriákat, mászta az ódon kis falusi templomok tornyait és roskatag faharanglábakat, mért, rajzolt és fényképezett, majd fél éves expedíciójáról hazatérve megírta első kézírásos, illusztrált kis könyvét: *Erdély népének építőművészetéről*.⁴ Az a fiatal művész, aki csupán gyerekemlékeire támaszkodó óvatos keresőként indult el, hitében megerősödve, harcra készen érkezett vissza a fővárosba. Kutatásai igazolták feltevését: Erdélyben rábukkant a népi építészet nyomaira, volt tehát hagyományos formakincs, amely alapjául szolgálhatott a modern nemzeti építéstílusnak. S e nézetével Kós nem állt egyedül, a legtehetségesebb fiatalok egész nemzedéke állt mellette, akik világosan látták, hogy a Lechner Ödön követői által képviselt „mézeskalács-szecesszió” zsákutca, az igazi nemzeti építéstílusnak a népi építészet hagyományaiból kell kinőnie.

Nincs szándékomban itt Kós építőművészi tevékenységének szakmai kérdéseivel foglalkozni, mint ahogyan azt sem szándéksom eldönteni, kinek volt igaza a modern építészeti formanyelv megteremtéséért folyó nagy vitában. Csupán arra az *érzelmi* momentumra akartam rámutatni, amelynek döntő szerepe volt Kós Károly építőművésszé válásában, de amelynek hatása ezzel korántsem merült ki.

³ Kós Károly, *Guild of Handicraft*. Vasárnapi Újság. 1923. júl. 1.

⁴ Kós Károly, *Erdély népének építőművészetéről*. A Ház. 1909. 2. és 3. sz.

Mint már mondtuk, Kós kerek fél évig járta Erdély falvait, mért, rajzolt, fényképezett és közben, természetesen, ismerkedett. Ismerkedett a falvak népével, amelyhez mindaddig vajmi kevés köze volt. Ám jól tudjuk, hogy a néppel való ismerkedés sem Bartók és Kodály, sem pedig Móricz Zsigmond esetében nem merült ki pusztán a népdalok tanulmányozásában. Bartókot és Kodályt a népdalokban felhalmozódott évszázados fájdalom és panasz tette nemcsak nagy művészekké, de a néptől idegen uralkodó osztályok ellenségeivé is. Móricz a nép ajkáról elsőhajtott mesékből és betyártörténetekből bontogatta ki a népi forradalom reménységének színes zászlóját. Ám mit tanulhatott a néptől az *építész*, aki a nép érzelmeit és gondolkodását tükröző népköltészet helyett megrokkant, öreg jobbágyházak meg kerített falusi templomcskák építési módját tanulmányozza?

A kérdés persze csupán szónoki, hiszen az értő szem számára a népi építészet éppúgy a nép életéről, sorsáról vallott, akár a népköltészet. Ennek az építészetnek a törvényszerűségeit kutatva, Kósnak óhatatlanul bele kellett ütköznie a nép életének valóságos kérdéseibe. Megismerte e nép múltját, sajátos életmódját, s megismerte kultúráját, művészetét, amelynek fejlődése – mint ezt az építésze is bizonyítja – elválaszthatatlan az együtt élő népek kultúrájának fejlődésétől. S mindenekelőtt megtanulta becsülni és szeretni a népet, amely minden nehézségen át meg tudta őrizni sajátos művészetét.

Igaz, az építészet mindenekelőtt a formák művésze, s így nem a legalkalmasabb a társadalmi kérdések iránti érdeklődés felkeltésére. Ez a magyarázata annak, hogy Kós szeme az első években még nem hatolt be a paraszti társadalom, a paraszti élet mélyebb rétegeibe. A paraszti életformát, mint a legtöbb városról jövő értelmiségi, kezdetben ő is egységesnek látja s mindenekelőtt kultúrateremtő erőként értékeli, ami bizonyos romantikus antikapitalista vonást kölcsönöz szemléletének. Ám ugyanakkor a nyelvi formákhoz nem kötött építőművészet általánosan érthető jegyei korán felhívják figyelmét az együtt lakó népek gazdasági-történelmi sorsközösségére, kulturális kölcsönhatására, egymásrataltságra. E megfigyelése vezet el Kóst igen korán az együtt lakó népek testvéri együttélésének gondolatához. Kós későbbi, ún. transzilván felfogásának két sarkalatos pontja – népi tájoltóság

és az együtt lakó népek testvéri együttélése – éppúgy építészeti felfogásában gyökerezik, akár népi radikalizmusának romantikus antikapitalista vonásai.

Erdélyi tanulmányútjáról visszatérve Kós az eddiginél is fokozottabb lendülettel lát munkához. Most már világosan látja a célt, s ezzel egy csapásra a művészeti élet fősodrába kerül. Tanulmányai új korszakot nyitnak meg a nemzeti építészeti formanyelv megteremtéséért folyó küzdelemben. Móricz Zsigmond a következőképpen értékeli Kós és társai törekvését:

„... Abban az időben volt ez, mikor még magyar népdal elképzelhetetlen volt a hangversenydobogón, de Bartók és Kodály már gyűjtötték a nép szájáról a dallamokat, s amikor én már befejeztem népköltési útjaimat és a gyűjtött anyagot kezdtem feldolgozni novellákban és regényekben. Kós és Zrumezky (Kós barátja és munkatársa – V. J.) nagy öröm volt számomra, mert ők ugyanezt csinálták az építészeti népkincs felfedezésével.”⁵

Ám Kós nemcsak tanulmányokat ír. A nagy képzőművészeti folyóiratok szívesen közlik az új utakon járó fiatal építész terveit, rajzait, illusztrációit is, minek következtében Kós egyre közelebb kerül a grafikához.

Első szépirodalminak minősített munkája, az *Atila királról ének*, ugyancsak erdélyi tanulmányújjával hozható kapcsolatba.

Említettem már, hogy Kós nevét hiába keressük az önképzőkori naplókban, sokszorosított folyóiratokban. Ifjúkori zsenyéi nincsenek. Művészi látásmódja, amely első tekintetre mindig a dolgok külső jegyeit – tömegét, színét, vonalait – ragadja meg, szerkesztési módja, amely legtöbbszörre önálló képek _ felépítéséből és ezek mozaikszerű összerakásából áll, a legvilágosabb bizonyíték rá, hogy Kós született képzőművész. Azt a véleményt is említettem, mely szerint a képzőművész Kóst csupán a megváltozott történelmi körülmények tették íróvá. Ám ha mindezt elfogadnánk, s nem vennők figyelembe Kós fokozatos írói fejlődését, egyszerűen képtelenség volna megértenünk, hogyan született meg első regénye, a *Varju nemzetség*, honnan e pompás írói nyelv,

⁶ Móricz Zsigmond, *Varjúvári legenda*. Erdélyi Helikon. 1933- 677. 1.

kiforrott, egységes stílus s mindenekelőtt e biztos alakformálás. Hiszen ahhoz, hogy az epikus hőseit a lelkéből ki-metszhesse, először meg kell formálnia őket, ami, tudjuk, hosszás érlelődési folyamatot feltételez.

Nos, az *Atila királrról ének* az írónak az erdélyi népélettel való felszíni kapcsolatából jött ugyan létre, de még korántsem az íróvá érlelődés szerves eredménye, s csupán *írói ujjgyakorlatként* tarthat számot arra, hogy Kós szépirodalmi alkotásai közé számítsuk. Nem is Kalotaszeg világa ihlette, amelyből pedig Kós szépírói munkássága szárba szök-kent. Kós erdélyi tanulmányútja alkalmával ismerkedik meg közelebbről a székely népélettel s vesz tudomást arról, hogy a hun származás hite milyen elevenen él az eldugott falvakban. Vonaton utazva, idős székely asszonytól hall Attila királrról éneket, s a félálomban hallott monoton dallam többé nem hagyja nyugton. Hazatérte után, csupán kedvtelésből, lerajzolja az egyes elképzelt jeleneteket: Attila palotáját, a táltosok áldozatbemutatóását, a nagy király temetését, a gyilkos királyasszony hóhérekre adását stb. A történeti tárgyú rajzok szabad teret engedtek a művész fantáziájának, aki szemmel láthatóan nem is igen titkolja, hogy célja nem a valósághű rajzolás, hanem az egyes rajzok által kínált dekoratív lehetőségek kiaknázása. A rajzokban van valami a primitív népi látásból, gyakran egysíkúak és merevek, meglátszik rajtuk a nádtollat vezető, gyakorlott mérnöki kéz. Az alakok személytelenek, a művész nem lehelte még beléjük életet adó lelket. Egészében nézve ez még nem jellegzetes Kós Károly-i grafika. A képekhez aztán lassacskán a történet szövegét is hozzáálmodta Kós. Azonban a nádírasos szöveg is olyan, mintha az író valamelyik paraszti ács vésett betűit másolta volna le. Költőpéldaképe épp elég akadt, hisz a preraffaeliták közül nem egy – maga Morris is – írt verseket. A tárgy pedig okvetlenül balladába kívánczolt, nem csupán azért, mert a híres székely népballadákat akarta utánózni, hanem azért is, mivel az egyes rajzok megének-lése során előálló szaggatottság így nyugodtan íródhatott a „balladai homály” rovására.

Kós kedvtelésből, maga gyönyörködtetésére rajzolta, írta és kötötte be e kis könyvet, mint azután is jó néhányat, s dehogyis gondolt kiadására. Tán meg is maradt volna intim kísérletnek, ha egyik barátja meg nem látja s fel nem viszi

a *Magyar Iparművészet* szerkesztőségébe. így jelenik meg az *Atila királról ének* a Magyar Iparművészet különszámaként⁶ s szerez az építésznek *költői* hírnevet.

Említettem már, hogy a széles tömegekhez eljutó *könyv* a preraffaeliták szemében a művészet propagálásának egyik legfontosabb eszközét jelentette, minek következtében igen nagy gondot fordítottak grafikai kivitelezésére. Az *Atila királról ének* megalkotásakor, mestereihez híven, Kós is arra törekedett, hogy olyan művészi kivitelű, izléses könyvet hozzon létre, amelynek mind szövege, mind pedig grafikája egyetlen művész egységes koncepciójának megvalósulása. A könyvnek önálló művészi produktumként való felfogása volt tehát az, ami Kóst legelőször szépirodalmi szöveg írására ösztönözte. Ám mivel a hangsúly itt még nem az írott szövegen, hanem az önmagában is szerves egészet képező művészi rajz-sorozaton, valamint az egész műnek mint bibliofillal remeknek művészi grafikai kivitelezésén van, az *Atila királról éneket* inkább képzőművészeti alkotásnak kell tekintenünk. A kézzel írott szövegnek ebben az esetben éppolyan díszítő funkciója van, akár maguknak a rajzoknak. így gondolta ezt maga a szerző is, s az ő meglepetése volt a legnagyobb, amikor a kritikusok egymás után fedezik fel benne a költőt⁷, de észre sem veszik – a grafikus.

Az *Atila királról éneket* tehát csak akkor értékelhetjük helyesen, ha figyelembe vesszük létrejöttének sajátos körülményeit, a képzőművészettel való szoros kapcsolatát. Kós szépírói fejlődése, mint azt látni fogjuk, épp abban áll, hogy alkotásainak szövege, amely kezdetben csupán másodlagos szerepet játszik, lassan előtérbe nyomul s a mű mondanivalójának fő hordozójává válik. A rajz és könyvdíszítés pedig fokozatosan visszavonul s elfoglalja saját szerepkörét, az írott szöveg szolgálatát. Az *Atila királ* e folyamat első lépcsőfokának tekinthetjük.

E szerepcserének persze nagyon is mély lelki rugói vannak. A szöveg „önállósulása”, amely ebben az esetben kissé emlékeztet a versszövegnek a dallamtól való önállósulására, annak következtében jön létre, hogy művészszele egyre mélyebben hatol a társadalmi valóságba, az észlelt jelenségek

⁶ Kós Károly, *Atila királról ének*. Magyar Iparművészet. 1909. 9. sz.

⁷ Budapesti Hírlap. 1909. nov. 18. Az Újság. 1909. dec. 7.

állásfoglalásra készítik, s így mind nagyobb szükségét érzi a komplex mondanivaló kifejezésére inkább alkalmas szépírói megnyilatkozásnak.

Az otthon utáni vágy ellenállhatatlan kényszerének engedett Kós akkor is, amikor művészete forrásvidékén, Kalotaszegen épített magának kis családi házat. A sztánai Varjúvár eredetileg nyaralónak, amolyan művésztuszkulánumnak készült, de arra jó volt, hogy Kóst most már valóságosan is a kalotaszegi röghöz kösse.

1910 májusára elkészül a kis házikó. Az országos híró építőművésznek – aki fél éves nyugat-európai tanulmányút után barátjával, Zrumeckzy Dezsővel együtt az óbudai parókia után az állatkerti pavilonokat is megtervezi, s akit közben főiskolai tanárrá is kineveztek – megvan most már a biztos jövedelme, van tehát, mire megnősülnie. Szülei hazaköltöztek Kolozsvárra, brétfői házhelyükre fiuk tervezett kis családi házat. A következő telet már ők is *otthon* töltik, a kis családi fészekben. Az építészeti szezon téli szünetében Kósnak alkalmá nyílik a pihenésre. A nyugtalan lélek azonban nem ülhet tétlenül. Ismét előkerül az írónád, s míg a fiatalasszony a házi munkával foglalatoskodik, a fiatal férj a lelkében kavargó érzéseket életében először kiírja magából. Teljesen szabadon, minden kötöttség, minden önkontroll nélkül. Hiszen írását nem szánta kiadásra. Hosszú téli estéken lámpafény mellett fakó pergamenre piros, kék meg fekete tussal rója a kódexbetűket, rajzolja a jellegzetes kalotaszegi épületeket meg embereket. Így születik meg Kós második irodalmi zsengéje, a *Régi Kalotaszeg*. E kis könyv Kós legintimebb alkotása. Nemcsak azért, mert legszemélyesebb élményei diktálják, hanem elsősorban azért, mert a művészt valósággal rajtakapjuk, amint a lelkében megfogant mondatokat, képeket, tervrajzokat azon melegében rendszertelenül papírra veti. A *Régi Kalotaszeg* nádtollal írott betűivel, régies mondataival, a középkori tollrajzokra emlékeztető rajzaival és illusztrációival, a szövegben vagy a rajzok mellett elszórt mérnöki tervrajzaival s nem utolsósorban a régieket idéző, történelmi hangulatával Kós e korabeli művészi lelkületének leghűségesebb képe. E könyvben – amely szintén a Magyar Iparművészet különszámaként jelent meg⁸ –

⁸ Kós Károly, *Régi Kalotaszeg*. Magyar Iparművészet. 1911. 5. sz.

a hangsúly még mindig a grafikán: a pompás kézíráson, színes iniciálékon, rajzon, könyvdekoráción van, csak hogy itt már érezhetően előtérbe nyomul a szöveg mondandója, ami e munkát közelebb hozza az irodalmi alkotáshoz. Gondosan rótt kódexbetűi, színes iniciáléi már külsőleg is a régi írások melegét sugározzák. A döntő azonban az, hogy a mű mondanivalóját – épp e mondanivaló sokrétűségéből kifolyólag – már túlnyomó részben az írott szöveg hordozza, a rajzok pedig átveszik eredeti funkciójukat, az illusztrálást, jóllehet az írott szöveggel még nem mindig sikerül megtalálniuk az összhangot. Ám épp ez az összhangtalanság figyelmeztet, hogy *átmenetről* van itt szó: a képzőművész az életnek olyan kérdéseit kezdi boncolgatni, melyeknek kifejezésére a grafikát már nem tartja elégségesnek. Itt már az illusztrációnak az *Atila királ*ban tapasztalt merevsége is feloldódik, a dekoráció helyébe jórészt az eleven művészi szemléltetés lép. Noha a rajzokra továbbra is az egyszerűség, a kevés vonallal történő ábrázolás a jellemző, az új tartalmak kifejezésére vállalkozó művész már sokkal nagyobb gondot fordít az életszerűségre, a realizmusra. A jellegzetes Kós Károly-i illusztráció a *Régi Kalotaszeg*ben alakul ki. Későbbi illusztrációiból oly jól ismert alakjainak őstípusai itt jelennek meg először, ami törvényszerű következménye Kalotaszeg népi világába való egyre mélyebb behatolásának. Annak pedig, hogy a jellegzetes kalotaszegi arcok között itt-ott a művész arca is feltűnik, a tükörmodell használatánál sokkal mélyebben rejlő magyarázata van, amire nyomban rátérünk.

A *Régi Kalotaszeg* írása közben Kós a hajdani kalotaszegi gazda helyzetébe éli bele magát, aki hosszú téli estéken, imbolygó gyertyafény mellett írja memorialéját: a régiek tapasztalatait sajátjaival toldja meg, s úgy adja tovább azokat az utódoknak. A naplóírásnak Erdélyben hagyományos formáját Kós nem pusztán ötletből választja mondanivalója kifejezésére, e hagyományhoz való ragaszkodásának ez esetben is igen fontos szubjektív és objektív okai vannak. Egyrészt, a naplóíró fiktív alakját tartva maga elé, végre „legalizálhatja” előbb említett lelki honosulását. A „történelmi maszk” tehát igen fontos lélektani funkciót tölt be: a történelem „újratereemtésével” a múltba ágyazza e különös lelki kötődést, megadva ezzel a kontinuitás biztonságát. Másrészt lehetővé teszi Kós számára, hogy – bár közvetett formában

nyíltan is kifejezést adjon kalotaszegivé honosulásának. A múlt idők eseményeit emlegetve, a kalotaszegi „virágos, vidám temetőben” porladó „őseink” tetteire emlékezve, Kós a múlt felől érkezik haza végérvényesen Kalotaszegre. Ez a szubjektív érdekelttség, az österemtésnek ez a tudatalatti vágya az oka, hogy e könyvecskéjében oly sűrűn használja az „őseink”, „apáink” kifejezéseket. Íme: „... írok elmúlt dolgokról, porladó apáink dolgairól nektek, akik csak előre akartok nézni... Hozzátok szólok, magyar építészek. Írok nektek arról, amit ti nem tudtok és amit ti letagadtok: apáink, nagyapáink és dédapáink építő munkájáról... De harcolni nem akarok, csak üzenetet írok. Az üzenet sem az enyém, hanem régen elporladt apáinké, akik az én szájjal beszélnek hozzátok... Mert én csak kicsi csepp részét ismerem munkájuknak. Amit apámtól hallottam, meg öreg kalotaszegi magyarok szájából...”⁹

Szándékosan választottuk épp e néhány sort, mivel az österemtés szubjektív oka mellett azt az objektív okot is felvillantja, amiért Kós pontosan az erdélyi naplóírás formáját választja mondanivalója kifejezésére. Ugyanis a nemzeti építőstílus legveszedelmesebb ellenségét ő a modernizmus cégére alatt beáramló gyökértelen kozmopolitizmusban látta. Mivel pedig a dekadens művészeti irányzatok legelsősorban a fővárosban éreztették hatásukat, a fiatal művész – akinek puritán egyénisége amúgy is viszolygott a nagyvárostól – hajlott rá, hogy a fővárost egészében a kozmopolitizmus fészkének tekintse s vele szemben a hagyományőrző *vidékre* támaszkodjék. A XVII. és XVIII. századi erdélyi naplóírók – Szalárdi, Cserei, Apor – transzilvanizmusában, Magyarország-ellenességében így saját Budapest-ellenességét látta igazolva. A *Régi Kalotaszeg* történelemszemléletében tehát csírájában már felfedezhetők Kós később körvonalazódó transzilván felfogásának gyökerei.

A *Régi Kalotaszeg*et a költészettől kölcsönzött műszóval akár történelmi zsánerképnek is nevezhetnők, olyan életképnek, amelynek központi alakja maga az író. E világ hangulatának, életérzéseinek művészi reprodukálása pedig már *szépirodalom*. Valóban, némely helyen – különösen a leíró részekben – meglepően kész állapotban bukkan elénk Kós

⁹ Uo. 1–2. 1.

érzékletes, csiszolt prózája. Játék ez? Részben. Mint ahogy az egész Kós Károly-i életformának – az archaizált kis sztánai világnak – van valami nemes értelemben vett játékeze. Annak az erős művészegyenységnek alakító ösztöne mutatkozik meg itt, aki az egyeniség integritásának nevében szembefordul a gépcivilizáció lélekszenyvesztő életformájával, s legalább a maga számára próbálja megteremteni azt az életformát, amelyben a természetélmény, a mindennapi munka és a művészet harmóniája még megtalálható. Preraffaelita vonás ez is, belső szükséglet, amely nélkül Kós életműve elképzelhetetlen. E Kós Károly-i életstílus első művészi kivetülése pedig épp a *Régi Kalotaszeg*, melyben – mint egy összejtben – már benne foglaltatik a sokoldalú Kós: az okos *gazda*, a természeti és életkörülményekkel számoló *építőművész*, a tömegek kulturális nevelését szolgáló *grafikus* és *könyvművész*, a múltat megelevenítő *szépiró* s mindezek felett, ezeket egyetlen egységbe fogva, a népe sorsáért felelőséget érző *közösségi ember*.

Szól pedig a könyv kolofonja ekképpen: „Készült ez a kis könyv Isten segedelmével 1910–1911 esztendőben, téli időben.”

Az építész legnagyobb szabású tervein dolgozik. Ki gondolt volna itt világháborúra meg egyebekre!

A „Téli idő” egyébként Kós valamennyi könyve végére odairható, hisz a tollat rendszerint a téli munkaszünet adta a kezébe. Így történt ez egy év múlva is. A nagy építészeti munkálatok – Állatkert, Városmajor utcai iskola, sepsiszentgyörgyi múzeum – után az 1911–12-es telet Kós ismét Sztánán tölti. Az alkotó elme azonban nem bír tétlenül vesztegelni. Az *építézt*, akit az *Atila királban*, de még inkább a *Régi Kalotaszegben* már megkísértett, most ismét hívni kezdi „az acélhegyű ördög”. Tán meg sem fontolta jóformán, s máris kész a terve: lapot indít, amely Kalotaszeg kis világának kérdéseivel foglalkozik s amely egyúttal megadja a lehetőséget saját gondolatainak közlésére is. Néhány nap, s a groteszknak látszó terv konkrét formát ölt. A lap címe: *Kalotaszeg*. Kis alakban, hetenként jelenik meg, szerkesztőség: Kós sztánai lakása, kiadóhivatal: a sztánai vasútállomás irodája, nyomja: Diamantstein Nándor bánffyhungyadi nyom-

dája.¹⁰ Persze nem volt ez a szó igazi értelmében vett lapvállalkozás komoly tőkebefektetéssel, fizetett munkatársakkal, lapterjesztő hálózattal. Előállítási költségei elenyészőek voltak, s elsősorban a kalotaszegi falvakra támaszkodott. Megjelenése pedig addig volt biztosítva, amíg Kóst másfelé nem szőlítették építészeti feladatai.

Rövid élete ellenére a *Kalotaszeg* igen fontos lépcsőfokot jelent Kós eszmei-művészi fejlődésében. Persze jóval többről van itt szó művészi szeszélynél, egyszerű időtöltésnél vagy pénzszerzési lehetőségnél, hisz foglalatosságot találhatott volna magának akár százfelét is s főleg jövedelmezőbbet, ő azonban épp a lap alapítás mellett döntött, ami önmagában is elégségesen bizonyítja, hogy itt a fiatal művész társadalmi érdeklődésének elmélyülésével, differenciálódásával állunk szemben. Sztánára költözésével Kós közelebb kerül Kalotaszeg mindennapi életének valóságához. Érdeklődésének középpontjában továbbra is a népi kultúra megőrzése és továbbfejlesztése áll ugyan, ám látószöge lényegesen módosul: a népművészeti alkotások szakmai vizsgálatán túl most már a művészi alkotást létrehozó nép életkörülményeinek vizsgálatára is gondot fordít. Tapasztalatai semmivel sem kedvezőbbek a Móriczénál: Kalotaszeg parasztsága éppúgy szegényedik, éppúgy nyögi a dualizmus súlyát és éppúgy küszködik fennmaradásáért, akár az ország egyéb tájainak parasztsága. A preraffaelita művész azonban nem elégszik meg a viszonyok puszta megismerésével, erejéhez mérten itt is változtatni, javítani akar. Ez a javítani akarás adja kezébe az újságírói tollat, ez teszi Kóst már 1912 legelején a legnemesebb értelemben vett publicistává. Ezért kerül szembe az Erdélyt félgymarmati helyzetben tartó magyarországi vezető körökkel, s ami ezzel egyet jelent, a nagymagyar állameszmével.¹¹ Szemlélete ebben az időben válik Erdély-központúvá, ami egyúttal gondolkodásának demokratikus irányba való fejlődését is jelenti, mivel számára a hajdani Fejedelemség mindenekelőtt a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok, a békés együttélés, kulturális kölcsönhatás és lelkiismeretszabadság demokratikus hagyományát jelenti. Kós első lépései a transzilvanizmus felé jóval

¹⁰ Kós Károly, *Találkozásaim Móricz Zsigával*. Erdélyi Helikon. 1939. 604. 1.

¹¹ S. K., *Erdély és a pesti közvélemény*. Kalotaszeg. 1919. jan. 14., 21. és 28. sz.

az első világháború előtti évekre tehető, s határozott szem-befordulást jelentenek a nagymagyar nacionalizmussal, illetve a nagymagyar állameszmével. *Nép* és *állam* fogalma már ekkor szétválak szemléletében, aminek következtében az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása számára nem jelentett tragédiát. Ellentétben a *hivatalnok-értelmiséggel*, amely az államhoz ragaszkodott, Kóst *népéhez, szülőföldjéhez* kötötte a hűség, s mikor amazok az állam után vándoroltak, Kós hazajött népének szolgálni. Első világháború utáni közéleti tevékenységének, építő optimizmusának rugói e korai transzilván felfogásában gyökereznek.

Ám a mi szempontunkból most nem ez a legfontosabb.

Kós nemcsak grafikai kivitelezéséről gondoskodott a Kalotaszegnek, de maga is írta csaknem teljes egészében. A kis terjedelmű lapba nem nagyon fért szépirodalmi anyag. A tizenkét számban mindössze négy novella, illetve elbeszélés jelent meg. Ezek egyikének címe: *Emberek a havas alatt*.¹² Az elbeszélés így kezdődik:

„Az a köves hegy velünk szemben éppen: az a Talharu; ez itt a Piatra Craiului. Ott messze pedig a völgyhajlásból szürkén, fátyolosan ide látszik a vénséges kopasz Vlegyásza.”

Kalotaszeg egyik sarkának vázlatos topográfiai képe ez, melyet mi már oly jól ismerünk a *Varju nemzetségből*, de amely kép ezzel az elbeszéléssel lép be irodalmunkba. Az elbeszélés így folytatódik:

„... Itt, ebben a völgyben az Úristenen kívül két nemzetség tusakodik, erdővel, földdel, éggel és vízzel, emberekkel és állatokkal, a nagy, nehéz étellel: a Talharu oldalán a Varjuk, a Piatra tövében a Csákányok...”

Az elbeszélés címe alatt meg ez áll: Írta: Sebesi Kiss Ádám.

Ma már nem nehéz felismernünk az első mondatok után azonnal, hogy az író igazi neve: Kós Károly. Ezt elégségesen bizonyítják Kós kedvenc hősei, a *Régi Kalotaszegben* is előforduló Varjuk, bizonyítja a jellegzetes kalotaszegi kezdőkép, Kós Károly-i stílus és mindenekelőtt az, hogy ezt az elbeszélést Kós az első világháború után – kissé átdolgozva – saját nevével is megjelentette *Kidőlt a kereszt*

¹² Sebesi Kiss Ádám, *Emberek a havas alatt*. Kalotaszeg. 1919. jan. 21., 28. és febr. 4. sz.

címen.¹³ Ennek kiegészítése révén született meg *A Gálok* című kisregénye, melyet kötetünkbe is felvettünk. Pontosabban fogalmazva: ennek az elbeszélésnek kissé átdolgozott változatával debütál Kós a romániai magyar irodalomban, s így irodalomtörténeti szempontból átmenetnek tekinthetjük Kós irodalmi fejlődésének első – készülődő – korszaka, valamint második – érett – korszaka között.

1912 januárjában vagyunk, Kós építőművészi karrierjének íve meredeken ível, az első világháborút meg még csak most készítgetik a politika boszorkánykonyhájában. A „műszáj-íróság” kérdése föl sem vetődhetik tehát. Ennek ellenére Kós már ekkor elérkezik a tiszta szépirodalom műveléséhez. Mi ez? Szórakozás? Játék? Egy művészlélek jókedvű sziporkázása? Sokkal több! Kóst már nem elégíti ki annyi, hogy építészeti alkotásaiban sikerül visszaadnia valamit a nép gondolkodásából és érzelmvilágából, a türelmetlen művész lelki fölöslegével fordul az életet és gondolkodást legszélesebb skálán kifejező művészet, az irodalom felé. A népi építészet tanulmányozása során eljut odáig, hogy már nem is annyira az *épületek* érdeklik, mint inkább az *ember*, az az emberi közösség, amely az alkotásokat létrehozta: „... Ennek a közösségnek a törvényeit kell tőlük eltanulnunk... Ez az, amiért járom a földjüket... ezért akarom élni az ő életét, álmodni az ő álmait, akarok úgy gondolkodni, mint ő, érezni tudni, mint ő. Mert ez az érzés, gondolat és emlékezés benne van cselekedetében akkor – ha öntudatlanul is –, amikor kifaragja tornáca oszlopát, amikor kihímezi kapuját, mikor házát, csűrét, templomát építi...” – írja egy évvel azelőtt megjelent tanulmányában.¹⁴ E sorok nemcsak a Kós Károly művészete és a Kalotaszeg népi világa közötti szoros kapcsolatra vetnek fényt, de egyúttal azt a lelki folyamatot is megvilágítják, melynek során a preraphaelita építőművész a néppel sorsközösséget vállaló plebejusi értelmiségivé válik.

Egyelőre valóban nincs többről szó, mint a népi világba való lelki belehelyezkedésről, a kalotaszegivé honosulás próbájáról: az író saját lelki prizmája segítségével reprodukálja a világot, hogy az így nyert művészi képet a valósággal egy-

¹³ Kós Károly, *Kidőlt a kereszt*. Keleti Újság. 1920. jún. 18.

¹⁴ L. 4. sz. jegyzetünket

bevetesse. Tulajdonképpen itt érkezik el Kós a valóság írói reprodukálásának igényéhez, ami már belső művészi kényszer. A lelki honosulásnak a *Régi Kalotaszegben* látott – többnyire verbális – megnyilvánulása inkább a kívülállóknak szólt. Az *Emberek a havas alatt*ban az író már önmaga számára méri le saját lelki teherbírását: tud-e már valóban úgy álmodni, úgy érezni, úgy gondolkozni, mint a nép? Hiszen elbeszélése hőseinek ő kölcsönözte az álmokat, érzéseket, gondolatokat! Egyebek mellett ezért is rejtőzik álnév mögé, holott az írás művészi színvonalát tekintve nyugodtan megjelentethette volna saját nevével is. Hiszen félévszázad távolából világosan látjuk, hogy a kis vidéki lapban megbúvó elbeszélés új szint jelentett az 1910-es évek erdélyi magyar prózájában. Kós nem értette ugyan világosan a modern magyar irodalmi törekvések lényegét, de Móricz elbeszélő művészete így is nagy hatással volt rá már csak azért is, mivel Móricz munkásságának központjában szintén a paraszti élet ábrázolása állt. Nem csodálkozhatunk hát, ha parasztábrázolásában ösztönösen Móricz követésére törekszik.

Az *Emberek a havas alatt* szereplői kevés beszédű, nagy indulatú emberek. Különösen férfialakjai erősen kontúrozottak. Lényeges különbség van azonban Móricz és Kós parasztszemlélete s ebből kifolyólag művészi intenciói között is. Míg ugyanis Móricz a paraszti élet szociális vonatkozásait vizsgálja s kitűnően megrajzolt figuráiban épp e válságban lévő életforma elembertelenítő hatását ábrázolja, a képzőművész Kós a parasztságban, a paraszti életformában a művészi értékek termelőjét, a „nemzeti génusz” letéteményesét látja. E szemléletből természetesen következik, hogy a paraszti életformában Kós nem a *rosszat* vagy a *jót* kutatja. Csupán ennek az életnek a törvényeit, az élet folytonosságát biztosító erőket fürkészi, s ezeket a természeti törvényekben, a végzetszerűségben leli fel még ekkor. A „nagy, nehéz életnek” itt az emberek is csupán engedelmes részecskéi, anyag a nagy vegyfolyamathoz. Az emberi akarat ugyan megzavarhatja néha az élet természetes rendjét, minek következtében az egyesek vagy nemzedékek életében tragédiák állhatnak elő. Ám a végzet bölcs, türelmes, az örök életet nem órával mérik. A természet törvényei előbb-utóbb kiigazítják a hibát, s a rend helyreáll. Ezt példázza öreg Varju Márton sorsa is, aki hibáját belátva önként áll félre az élet útjából. E szem-

léletnek megfelelően az elbeszélés világa sejtelmes, balladás világ, amelyben az ember gigászi küzdelmet folytat a természettel és – saját érzelmeivel. Ezek az érzelmek feltartóztathatatlanul törnek át minden társadalmi konvenciót, hisz bennük a természet törvénye nyilvánul meg. Az elbeszélés légkörét a szerelemnek és gyűlöletnek e magas fokú izzása teszi drámaivá.

Noha öreg Varju Márton halálra készülődése tartalmaz bizonyos paraszti misztikumot, egészében az elbeszélés sikerült ábrázolása a kalotaszegi népeletnek. Ha pedig a századvég paraszti életének birtokpörökből és szerelmi vetélkedésekből származó tragédiáira gondolunk, valóságként kell látnunk e nagy indulatú havasi emberek viselkedését is.

Kalotaszeg paraszti világát Kós a kalotaszegi népnyelv segítségével kelti életre, melynek nem csupán szókincsét, de jellegzetes szólásait, fordulatait is felhasználja. A népnyelv mellett szemmel láthatólag erősen hatott Kós írásművészetére az erdélyi emlékiratírók nyelve is. Igaz, itt még nem sikerül megtalálnia a kellő egyensúlyt: néhol túlzottan archaizál, másutt meg öncélúan „erdélyieskedik”, minek következtében elbeszélése némelykor modorossá válik.

Az *Ember a havas alatt* megjelenésével Kós írói fejlődésének első – készülődő – korszakát lezártuk tekintjük. Az eddig elért eredményekben csírájában már megtalálható írásművészetének minden jellegzetes eleme: sajátos tematika, erőteljes, kifejező nyelv, jellegzetes stílus és mindenekelőtt a valóság realista ábrázolásának igénye. 1920 utáni irodalmi munkássága tehát nem a semmiből nő ki, hanem ezeken az alapokon fejlődik szervesen tovább.

Am nehogy azt higgyük, hogy Kós most már tudatosan írói pályára készült. Szó sincs róla! Ő mindenekelőtt építész, aki csupán alkalmilag nyúl a tollhoz, de le is teszi nyomban, mihelyt építészeti feladata kínálkozik. Az pedig csakhamar kínálkozott most is. 1912 tavaszán Kós nagyszabású építészeti megbízást kap Budapesten, s így a *Kalotaszeg* március 26-i számának szerkesztőségi cikke bejelenti, hogy a lap ezennel megszűnik, előfizetőit pedig átadja az *Erdélyi Lapok*-nak. A következő évek nem adnak alkalmat Kósnak szerkesztői-írói kalandozásokra. Sorban következnek a nagy építészeti megbízatások, majd jön a háború, másfél éves konstantinápolyi tanulmányútja és a sorsdöntő ezerkilencszáz-

tizennyolc. Az októberi polgári demokratikus forradalmat Budapesten éli át. A helyzet valamelyes stabilizálódásával aztán ismét munkába áll saját munkakörében. A Károlyi-kormány az Iparművészeti Főiskola tanárává nevezi ki s ugyanakkor nagyszabású építészeti feladattal bízta meg. Megbecsült művész tehát, akinek érvényesülését elvileg semmi sem akadályozza.

1918 karácsonyára hazautazik családjához. December 24-én este érkezik Sztánára.

És örökre itthon marad, ahogy azt a *Régi Kalotaszeg* utolsó mondatában megírta.

Mélységesen tévednénk, ha Kós itthon maradását valamilyen tragikus életérzéssel párosítanék. Történetietlen visszavetítés ez, a későbbi években kialakult rendkívül nehéz nemzetiségi sors terméke. Hiszen a Központi Hatalmak fegyveres veresége csupán az uralkodó osztályok számára jelentett „összeomlást”, míg a néptömegek, valamint a néptömegek érdekeit képviselő radikális magyar értelmiség a haladó eszmék diadalát ünnepelte s a polgári demokratikus forradalom által teremtett új politikai helyzetben e gyönyörű eszmék megvalósulásának hajnalát látta. Az évszázadok alatt felhalmozódott súlyos történelmi-társadalmi kérdések e napokban meglehetősen leegyszerűsített formában jelentek meg még az olyan – politikailag iskolázott – radikális értelmiségiek felfogásában is, mint a Galilei-kör tagjai. Hát még az olyanok előtt, mint Kós Károly, aki érzelmileg közel áll ugyan a néphez, szívből óhajtja szolgálni a haladás ügyét, de távol áll a gyakorlati politikai élettől s még csak megközelítőleg sem ismeri fel a valóságosan ható politikai erőket. Együtt lelkesedik ugyan a polgári demokratikus forradalom híveivel, ám politikai gondolkodását körülbelül ott folytatja, ahol 1912-ben írott – fentebb jelzett – politikai jellegű cikkében megszakadt: a Monarchia, melyet támadott, szétesett; urai, akik Erdélyt félgymati helyzetben tartották – s akiket Kós engesztelhetetlenül gyűlölt most már azért is, mivel a népet e véres világháborúba belesodorták –, nincsenek többé. Számára ezzel meg is oldódtak a kardinális kérdések. A továbbiakban már csupán adminisztratív-szervezési kérdést látott. Az erdélyi népi építészetnek s ezzel kapcsolatban a fejedelemség korabeli Erdély történetének tanulmányozása

nyomán – nem utolsósorban az Erdélyben is lassan teret hódító tőkés gazdálkodás negatív vonásainak romantikus ellenhatásaként – Kós lelkében fokozatosan egy erősen idealizált kis társadalom képe bontakozik ki, ahol osztályok és nemzetek békés egyetértésben élnek egymással. Kétségtelenül utópia ez, amely csakis a művész tudatában élt, noha az is kétségtelen, hogy benne a művésznek egy emberségesebb társadalom utáni vágya nyer kifejezést. Az októberi forradalmat követő napokban ennek a hegyek között megbúvó, idealizált kis világnak a képe egyre határozottabb kontúrokat kap. S hogyan kapna, mikor maga Károlyi Mihály, a forradalmi kormány miniszterelnöke hirdeti, hogy „... a nép rendjét úgy akarja megcsinálni a kormány, ahogy Amerikában a bölcs Wilson elnök tanítja. Minden nép a maga szabad akaratából intézze a dolgát, ahogy legjobban tud boldogulni.”¹⁵ Ebben a hangulatban jön haza Kós, és szervezi meg 1919 tavaszán – a Kalotaszegi Köztársaságot. Az „önrendelkezés mániájára” mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a Kalotaszegi Köztársaság egy félév leforgása alatt Erdély harmadik liliputi „köztársasága”.

Robinsonád ez? Menekülés az egész társadalmi valóság elől a rész megoldáshoz? Bármi volt is, ennek az utópisztikus kis társadalomnak a víziója még sokáig fogja kísértetni, eszmei fejlődésében gátolni. Az elméletek spekulatív régióiból a társadalmi küzdelmek konkrét talajára kell leszállnia ahhoz, hogy előregyártott elméletének hibás voltáról megbizonyosodjék. Hosszú és keserves politikai küzdelem tapasztalatai tanítják meg majd, hogy az illúziók – fakadjanak bár a legjobb szándékból – a társadalmi haladásért folytatott küzdelemben mit sem érnek, hogy az osztálytársadalom körülményei között egyik uralkodó osztály sem hajlandó – csupa lokálpatriotizmusból – előnyeiről a másik javára lemondani, s főleg, hogy jószántából egyik uralkodó osztály sem hajlandó a dolgozók érdekeit szolgáló népi politikát folytatni.

Kós elméleti köztársasága eltűnt ugyan a történelmi események forgatagában, mielőtt még konkrét formát ölthetett volna, de megmaradt Kósnak a kalotaszegi népi tömegekkel megteremtett szoros kapcsolata, amely alapját képezte későbbi néppárti küzdelmeinek.

¹⁵ Károlyi Mihály 1918. nov. 23-án elhangzott szózatából. Idézi Bányai László, *A magyarság a Duna völgyében*. Kolozsvár. 1938. 63. 1.

Erdély tehát a polgári demokratikus forradalom szakaszában válik el Magyarországtól, jóval a trianoni szerződés előtt. Az erdélyi polgárság írói, akiket ilyenformán nem rettentett meg a proletárdiktatúra, ebben az időben még igen határozottan fordulnak szembe a feléledő erdélyi konzervativizmus képviselőivel s polgári demokratikus eszményeik mellett akkor is kitartanak, amikor a magyarországi polgárság íróinak egy része ijedten vonul vissza.

Ehhez a radikális centrumhoz csatlakozik Kós Károly is, akit Szentimrei Jenő keres fel sztánai lakásán s hív meg az ún. progresszívek tömörítő *Keleti Újság* munkatársai közé. A meghívást Kós annál szívesebben fogadta, mivel lelkesedése, munkakedve nem hiányzott ugyan, de annál inkább hiányzott a jövedelmet is biztosító munkaalkalom. Építészeti megrendelésekre egyelőre nem számíthatott, s így kis kertjének művelésén kívül pillanatnyilag egyetlen munkalehetőség kínálkozott számára: a sajtó, ahol grafikai művészetét gyümölcsöztetheti. Hiszen írója volt a születő romániai magyar irodalomnak szép számmal, de szakavatott grafikusa alig-alig.

Kós tehát *képzőművészként* kapcsolódik bele a kulturális építőmunkába. Ő gondoskodik a Lapkiadó Rt. csaknem valamennyi sajtótermékének grafikai kivitelezéséről. Jellegzetes illusztrációi, linómetszetei, grafikai díszítései a *Keleti Újság*-ban éppúgy megtalálhatók, akár a *Napkeletben* vagy a *Napkelet* kiadó által kiadott könyvekben. 1919–20-ban megjelent írásai ugyancsak a romániai magyar képzőművészet kérdéseit taglalják. Igaz ugyan, hogy a *Keleti Újság* 1920. június 18-i és 19-i számában – előbb már említett elbeszélésével – íróként is bemutatkozik, ám az alakulóban lévő romániai magyar művészeti élet differenciálatlanságának körülményei között a művészeti ágaknak e váltogatása cseppet sem meglepő. A teljesség kedvéért azt is megemlítjük, hogy bár az elkövetkezőkben Kós művészi tevékenysége nagyrészt az irodalmi élet területére tevődik át, a képzőművészetnek egy percre sem fordít hátat. Bár nagyszabású építészeti feladat megoldására többé nincs alkalmá, továbbra is az építészeti tervezőmunkát tartja élete fő hivatásának. Sokirányú grafikai tevékenysége meg éppenséggel fokozódik. Nemcsak illusztrál, nemcsak plakátokat rajzol, hanem szép könyveket is tervez. Tán nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a két vi-

lágháború közti korszaknak Kós az egyik leghivatottabb könyvgrafikusa. Az anyagi szükség mellett épp a szép könyv készítésének vágya az, amiért sztánai lakásán kis könyvműhelyt állít fel, s mint hajdan amaz „Erdélyi Fénix Tótfalusi Kis Miklós”, saját kezűleg készíti – írja, illusztrálja, nyomtatja, köti, sőt árusítja is – könyveit. E kis könyvműhelyből három könyv kerül ki, melyek közül az egyik – az *Atila királról ének* újranyomása – csupán bibliofiliai érdekesség, ám a másik kettő – *Erdély kövei* és *Kaláka Kalendárium az 1925. esztendőre* – már szoros kapcsolatban van azzal az évtizedes küzdelemmel, amelyet Kós a demokratikus romániai magyar szellemiségért, a haladó romániai magyar művészet megteremtéséért folytatott. Mert Kós nem lett volna igazi preraffaelita, ha beéri saját alkotásaival. Az ő művészi felfogásának központjában a társadalomjavító szándék, a tömegek művészi nevelésének nagy feladata áll, ami arra készíti, hogy ne csupán a maga művészi alkotásaival próbáljon hatni a társadalomra, hanem – a művészeti élet megszervezése által – a többi művészeket is erre ösztönözze. Amint ekkor írt tanulmányai bizonyítják, Kós széles körű szervezőmunkával olyan harcoss képzőművészetet akar létrehozni, amely a haladó művészi hagyományokra támaszkodva a kor időszerű kérdéseire ad választ. Művészi felfogásában szerves egységben jelentkezik a magas művészi igény és a művészet demokrati- zálására, közkinccsé tételére irányuló törekvés.

A képzőművészet újjászületéséről, a művészeti élet megszervezéséről lelkes cikkeket írni, helyes elvi megállapításokat leszögezni aránylag könnyű volt. Már lényegesen nehezebb volt ezeket a gyakorlatba átültetni akkor, amikor a lelkes agitátornak egyetlen lej sem állt rendelkezésére. Kós lelkesedése azonban nem ismert akadályt. Pénz kell? Hát majd ő előkeríti. Honnan? Hát onnan, ahol van: a vagyonosaktól. Hiszen művészeti életünk megteremtése mindannyiunk *közös érdeke!* És Kós elindult, hogy a szükséges pénzt előteremtse. Az eredményről néhány év múlva maga számol be. Íme:

„... Kopogtunk a régi vezetőknél, a múltban rajtunk hatalmaskodók és a mi munkánkból felhízottak ajtaján, a *mi* históriánk eddig kizárólagos bérlőinél, és hívtuk őket kötelességük teljesítésére. Szóba sem álltak velünk. Kopogtunk a háború, a mi vérző sebeink, a mi bénaságunk és rokkantságunk, földhözvertségünk, négyesztendős gyehegnánk okos spe-

kulánsainál, a máról holnapra ki tudja honnan és hogyan hirtelen felkapaszkodottnál, figyelmeztetve őket arra, hogy – adósságaik vannak. De az új vagyonok kultúrátlan és goromba butasága piszkos kezű vállveregetéssel és megalázó alamizsnával válaszolt csupán... A régi vagyonok és az új milliók ma nem vállalnak részt e közös munkából, de ha ki lesz vágva az út, és készen az épület, akkor részt fognak kérni abból, és reá akarnak majd ülni. Mint a múltban is, mindig.”¹⁶

Régi dal, régi dal. Ki ne érezné ki a kemény fogalmazásból, hogy itt már a *politikus* háborog, aki a vagyonos osztályoktól – ő, szent jóhiszeműség! – a társadalom egésze iránti felelősséget kéri számon. Végül is ez a felelősségtudat állítja Kóst az 1920-as években a demokratikus romániai magyar politikai és művészi szervezkedés élére, ezért vállalja egy évtizeden keresztül a következetes küzdelmet a reakciós magyar földbirtokos-tőkés politikai klikk és szellemi kiszolgálói ellen.

Ám ki tudná Kós közéleti tevékenységét néhány oldalon felvázolni! Ehelyett kísérjük figyelemmel a kibontakozó író, aki a napi politikai és a művészeti élet szervezése mellett maradandó alkotásokban fejezte ki egy gyötrődő kor lényeges emberi problémáit.

A társadalmi kérdések iránti fokozott érdeklődése, felgyülemelő élményei, valamint a művészi példamutatás vágya törvényszerűen vezeti el Kóst a szépirodalomhoz, amelynek jellegénél fogva a képzőművészetnél sokkal nagyobb a tömegekre gyakorolt hatása. Értelmiségi szinten Kós éppoly ösztönös író, akár munkásirodalmunk első úttörői: ő is előtanulmányok nélkül vág neki a szépirodalomnak, őt is személyes élményei kimondásának kényszere hajtja, s végül: ő is fegyvernek tekinti az írást s éppúgy a közvetlen társadalmi változtatás szolgálatába állítja, akár amazok. Minden különbség ellenére e „világteremtő” szándék rokonítja valahogyan Kós és Nagy István művészetét, ami főleg írásaik közösségi problematikájában, nagy célokért küzdő pozitív hőseik kemény céltudatosságában és puritán erkölcsiségében mutatkozik meg.

¹⁶ Kós Károly, *Tíz linóleummetszet margójára*. Keleti Újság. 1923. júl. 8.

A háborút követő első évek legnagyobb élménye kétség-telenül az itthon maradás, a szülőföldhöz ragaszkodás. Ebből születik Kós háború utáni – műfajilag nehezen meghatározható – első írása, *A Gálok*. E két részből álló írást legáltalában tán családi krónikának nevezhetnők, mivel egymással meglehetősen lazán összefüggő részei a Gál családnak birtoka megtartásáért folytatott évszázados küzdelmét ábrázolja. A két elbeszélés két korszak történetileg hiteles légkörét és egyazon család, egyazon társadalmi réteg – a földjével összeforrt kurthanemes – történetileg kialakult két típusát állítja elénk. Az önmagukban is kerek elbeszéléseket a *Gálok* minden nemzedékben feltörő ősi vonása, szülőföldszeretete fűzi egybe. *A Gálok* második részét, mint már említettem, Kós első elbeszélésének, az *Ember a havas alatt*nak átdolgozott változata alkotja, melynek cselekményét időben a XIX. század végére helyezhetjük. E történet *előzményét* írja meg aztán Kós egy év múlva *A Gálok* című elbeszélésében, amelybe most már a *Kidőlt keresztet* is beleépíti.¹⁷

Az első elbeszélés kissé romantikus meseszövése hűen tükrözi az 1848-as korszak nagy érzelmeket felkavaró, lélekemelő és tragikus mozzanatokban egyaránt gazdag világát. Az elbeszélés problematikája – a kismemesi birtok szétporlása – a korszak jellegzetes gazdasági jelensége. Gáspár és Ferus, a két Gál fiú, ugyancsak a korszak két tipikus útját járja: Ferus hivatali pályára megy, Gáspár pedig, vállalva testvére taníttatást költségeit, otthon marad ősei földjén. A szabadságharc kirobbanásakor a testvérek jellemüknek megfelelően cselekszenek: Ferus otthon marad, míg a szülőföldjéhez ragaszkodó Gáspár fegyvert fog s a nemzeti függetlenség védelmében esik el.

Az elbeszélés alakjainak romantikusan felnagyított rajza – érzéseik magas hőfoka, sorsuk fordulópontjainak végletes kiélezése – Jókai kismemesi hőseit idézi emlékezetünkbe. Ám amíg Jókai negyvennyolcas tárgyú regényeinek mondanivalója a szabadságharc nagy eszményeihez, a nemzeti függetlenséghez való törhetetlen hűség, Kós *A Gálok* eszmei mondanivalóját tudatosan szűkíti le a szülőföldhöz, a talpalatnyi földhöz való ragaszkodásra, amelyben népe megmaradásának biztosítékát látta. Épp ezért az elbeszélés központjába nem a

¹⁷ Kós Károly, *A Gálok*. Keleti Újság. 1921. dec. 25.

Gáspár sorsát állítja. A szülőföldjével összeforrott Gáspár útja törvénytörően vezet a szabadságharcba, ám Kós ezt a szálát tudatosan elejti, s így az elbeszélés központjában mindvégig a Ferus sorsa, illetve a veszélybe került Gál-birtok problémája marad.

A Gálok második részének, a *Kidőlt a keresztnek* időszerű üzenetére épp az átdolgozás módja hívja fel a figyelmünket. Ugyanis míg az elbeszélés első változatában Kós a természeti törvények kérlelhetetlen érvényesülésében, a sorsszerűségben látja a nép életét meghatározó erőt, a második változat cselekményének fő mozgatója a birtok megtartásának vágya. Az első változatban öreg Varju Márton azért egyezik bele; hogy unokája a Csákány fiúhoz feleségül menjen, mivel a sorsnak többé nem mer ellene szegülni. A második változatban ellenben öreg Gál Gáspár azért egyezik bele unokájának az Ijjas lánnyal kötendő házasságába, mivel e házasság révén a Gálok visszakapják egykori birtokrészüket az első elbeszélés ama *vízifűrészésének* utódaitól. A két változat összevetése nyomán könnyen észrevehető, hogy Kós írásművészete határozott fejlődést mutat a realizmus irányába. Míg az *Emberek a havas alatt* világában van némi népi misztikum, a *Kidőlt a kereszt* már századvégi realista paraszttörténet, melynek szereplői nem a sorszerűség által irányított, balladába kívánczó alakok, hanem a korszak vagyongyűjtő parasztjai.

Kós írói fejlődésének későbbi szakaszáról visszapillantva, ezek az elbeszélések az írói készülődés, az írói műhelygorkorlat termékeinek tűnnek. Tematikájuk meglehetősen egyszerű, s cselekményük nem igényli a szélesebb sodrású epikai ábrázolást. Tudatos szerkesztőművészetére ellenben már itt felfigyelhetünk: egyetlen pillanatra sem feledkezik bele a meseszövegbe, cselekményének bonyolításában határozottan halad az eszmei mondanivaló kifejtésének vonalán, ami írásának rendkívüli tömörséget biztosít. Ami pedig írói ábrázoló módszerét illeti, megfigyelhetjük, hogy alakjait többnyire külső jegyeik leírása révén idézi olvasói elé, ám e módszert itt még nem minden esetben követi megfelelő belső ábrázolás.

Mindezeket túl *A Gálok* legnagyobb vívmánya: Kós írói nyelve, Apáczai Csere János és az erdélyi naplóírók nyelvének a kalotaszegi népnyelvbe oltott változata, amely egy-

szerre erőteljes és dallamos, artisztikus és érzékletes s mindenekelőtt tiszta, akár a hegyi patakok vize.

A sokasodó Kós-illusztrációk jellegzetes kalotaszegi alakjai, épületei és tájai, a *Régi Kalotaszeg* hangulatos szépirodalmi részletei, az első elbeszélések rendre elének lépő kemény havas-alji hősei – Csákányok, Varjuk, Gálok – világosan mutatják azt a folyamatot, melynek során Kós Károly Kalotaszeg népi világát művészileg birtokába vette. E folyamat már azt a lelki készülődést is mutatja, amelynek e részeredmények után szükségszerűen nagyobb szabású művészi szintézishez kell vezetnie.

Minden írónak megvan a legkedvesebb könyve, élete elhatározó nagy élményeinek egyszeri, megismételhetetlen foglalata. Kós legkedvesebb s egyben legjellemzőbb könyve első regénye, a *Varju nemzetség*.

A romániai magyar irodalom első időálló alkotása, az első évek fészekrakásának, építkezésének könyve a szónak mind konkrét, mind pedig jelképes értelmében. Konkrét értelmében az íróra, jelképes értelmében a romániai magyarságra vonatkoztatva. A Kós család végleges sztánai berendezkedése – a Varjúvár átalakítása és gazdaságának megszervezése ugyanis időben egybeesett a romániai magyar társadalmi élet szervezeti formáinak kialakításával. E kettős folyamat élménye Kós tudatában – ki mindkettőnek úgyszólván központi hőse – szerves egységben jelentkezik, ami nem csupán a közösségi ügyekhez való szenvedélyes hozzáállásában mutatkozik meg, hanem abban a mély közösségi beágyazottságban is, amely az e korban fogant írásainak hőseit jellemzi.

A *Varju nemzetség* e kettős építkezésnek történelmi áttételen keresztül kivetített eposza, e kettős építkezés első szakaszának művészi záróköve.

Amint jellegzetes építészeti stílusának kialakításában Kós Károly a történelmi múlt hagyományaira, tanulságaira támaszkodik, ugyanúgy kíván a történelmi múlt hagyományaira, tanulságaira támaszkodni népe jövőjének építésekor is. Persze a történelmi regény olyan fáklya, amely a régmúlt idők homályába visszahajtva a jövőt világítja meg – vagy gyújtja fel. Hogy pontosan hová hull, azt az író világnézete – világnézetéből fakadó művészi intenciói –, valamint művészi képességei határozzák meg. Hiszen a *történelmi regény*

nem azonos a köznapi értelemben vett történelemmel, vagyis egy kor politikai és fegyveres küzdelmeinek összképével. Ennél sokkal több: e korszak embereinek és világának művészi életre keltése, tehát *a történelem lényegét feltáró művészi kép*. Ám hogy az író mit tart a történelem lényegének és hogyan tudja azt közvetíteni, ismét csak felkészültségétől, világnézeti betájoltságától és művészetének fokától függ.

Az az értetlenség, amellyel a *Varju nemzetség* megjelenését *a kritika* fogadta, világosan mutatja, hogy Kós szakított az erdélyi történeti regényírás hagyományával. S mindenekelőtt annak történelemszemléletével. A történelmet ő nem az uralkodók és hadvezérek, nem a „fecsegő felszín”, hanem a „hallgató mély”, a népi élet felől közelíti meg. A felszínen folyó történelem csupán annyiban fontos az író számára, amennyiben az közvetlen hatással van népi hősei életére, mivel történelemfelfogásában a nép jelenti azt a kimeríthetetlen erőt, amely az élet folytonosságát minden körülmények között biztosítja.

A regény cselekményének határozott hármas tagolása – amely a múlt, jelen, jövő hármas egységének művészi vetülete – világosan mutat rá azokra a döntő élményekre, amelyek az író történelemfelfogását meghatározták. Kós pretranszilván felfogásának ismeretében nem nehéz észrevennünk, hogy a regény első részének Rákóczi-ellenességében, a Varjuknak a *pataki úr* ellen vívott harcában Kósnak a magyarországi vezető körök ellen vívott korai transzilván csatározásai visszhangzanak. I. Rákóczi György tehát, a magyarországi harácsoló főúr, valamint az ő szolgálatába szegődő, önös érdekeiket néző öntudatlan erdélyiek jelentik azt az anti-transzilván erőt, amely Erdély népét a végromlás felé sodorja. E tétel illusztrálásának kedvéért torzul el I. Rákóczi György regénybeli alakja, hogy e torzulás majd fiában, II. Rákóczi Györgyben kapja meg határozott Erdély-ellenes tartalmát. A második részben – melynek központjában az 1657–58-as tragikus események állanak – az írónak már nem kell elferdítenie II. Rákóczi György alakját, mivel Erdély-ellenessége nyilvánvalóan kitűnik a valóságos történeti tényekből is. Mint ahogy Kósnak a magyarországi konzervatív vezető körök ellen irányuló transzilván haragja is csupán az első világháború bekövetkeztével nyer világosabb társadalmi tartalmat. A háború fedi fel világosan Kós előtt az

uralkodó osztályok néPELLenes magatartását s vezeti el őt a polgári demokratikus forradalom táborába. Kósnak az első világháborúval szembeni álláspontja, valamint e regényrész történelemszemlélete teljes egészében fedi egymást. E tökéletes összhang az alapja e rész realizmusának, amely a regény eszmei mondanivalója szempontjából az egész műre kiható.

Kósnak korához szóló legszemélyesebb üzenetét, népe jövőjének biztosítására vonatkozó tanácsát a regény harmadik része van hivatva tolmácsolni. A Varjuk építkezésének történeti analógiája révén az író ugyanazt az általános jellegű programot tárja elénk *művészi képekben*, amelyet a *Kiáltó Szóban* elméletileg már megfogalmazott: a demokratikus politikai és kulturális építkezés programját.

Ám mi az a transzilván erő, amit Kós a Rákócziakkal szembeállít?

Noha a regény alapkonfliktusát az írói szándék szerint a Bethlen- és Rákóczi-párt politikai küzdelme képezné, a regény megformálása során ez a konfliktus az olvasó számára lényegtelen mozzanattá halványul. Ennek fő oka az, hogy a Rákócziak élesen kiexponált alakjával szemben a Bethlenek teljesen eltűnnek a cselekményből, méghozzá úgy, hogy meg lehetően ellenszenves képet hagynak maguk után. A regény további cselekménye során az idegen *pataki úrral* egyedül a szegény bocskoros nemesek, a Varjuk állanak szemben, akiket harcukban a havas román és magyar népe támogat. A Bethlenek problematikus erdélyisége helyett az író ilyenformán a nép szülőföldhöz ragaszkodásának, szabadságszeretetének, hűségének állít feledhetetlen emléket. Az olvasó Rákócziiban mindvégig a telhetetlen földesurat látja, akivel szemben a Varjuk a kiszolgáltatott nép érdekeit védelmezik. Ezért válnak e bocskoros nemesek igazi népi hőökké, a népi hűség, elszántság és életerő igazi megtestesítőivé.

Azok az eszmények, melyeket az író a Varjuknak tulajdonít, lehetnek kívülről rájuk aggatott, romantikus eszmények. Ám az az egész világ, amely e hőöket körülveszi, az a mód, ahogyan ezek a hőöök a mindennapi életben gondolkoznak, éreznek, cselekszenek, egyszóval; élnek, teljesen valóságosak. Az író e népi világot tette regénye alapszövetévé. A Varjuk és társaik külső megjelenésükben és lelki megnyilvánulásaikban egyaránt valóságosként keltik életre a mindennapi munkában és küzdelemben megedződött havasi ember alakját. Még az

író által nekik tulajdonított *bethleniánus* voltukat is asszimilálni tudják olyanformán, hogy a Bethlenekhez ragaszkodásukban az olvasó az egyszerű ember jellemszilárdságát, állhatatosságát és hűségét látja megnyilvánulni. Ez a jellem valóban alkalmatlan a politikai köpönyegforgatásra. Mivel pedig a regényben a hangsúly a mindennapi élet ábrázolásán van, a regény egészére a romantikus elemek ellenére is a realizmus a jellemző, annál is inkább, mivel a regény törzsét képező második rész csaknem teljes egészében a realizmus jegyében fogant. Ugyanis mihelyt az író az egyik oldalon világos társadalmi tartalmat kifejező, reális történelmi erőt ábrázol, nyomban meglátja és ábrázolja a másik oldalon álló reális történelmi erőket is. II. Rákóczi ellen a háború által leginkább sújtott tömeg, a *község* lázad fel. A Varjuk Rákóczi-ellenessége csakis ebben az általános demokratikus megmozdulásban kap reális társadalmi tartalmat. Ahhoz, hogy a Varjuk valóban hozzájárulhassanak a történelem alakításához, törekvéseiknek a széles tömegek érdekeivel kellett találkozniuk. A dési országgyűlési jelenet a regény legkiemelkedőbb pontja, mondhatnók, a regény egyetlen nagyszabású tömegjelenete, amelyben az 1918-as polgári demokratikus forradalom emlékei morajlanak.

Az olvasó minden bizonnyal észreveszi, hogy a Bethlen–Rákóczi konfliktus a regény cselekménye során végeredményben a Varjuk és Maksai kettős konfliktusává alakul át, anélkül azonban, hogy e *kettős* konfliktus egyetlen pillanatra is *két* konfliktussá válnék. A kettősség egységét Maksai alakja biztosítja, aki a Varjukkal nem csupán a magánélet síkján, hanem – Rákóczihoz pártolásával – a közélet síkján is szembekerül. Ilyenformán a hősök társadalmi és magánélete elválaszthatatlanul fonódik egybe, a politikai törekvések hordozói egyszersem mind hús-vér emberek is. E kettősségben a vezérszerep mindig a politikai jellegű konfliktusé. Nem csupán azért, mert ez határozza meg döntő módon a hősök életének alakulását, hanem azért is, mert ezen keresztül nyilvánul meg az író történelemfelfogása s ami ebből szervesen következik, korához szóló üzenete. Ez az üzenet pedig még a történelmi áttétel ellenére is egyértelmű: az országot romlásba taszító Rákócziak, akiknek népellenes törekvései ellen a Varjuk felkeltek, nehéz helyzetében magára hagyták a népet. Maksai László, ki annak idején Rákóczi zsoldjába szegődött, öntu-

datra ébred, s a tatárok ellen annak a Varju Gáspárnak a fiai oldalán védi a szülőföldet, akit szolgálai kötelességteljesítésből maga ölt meg. A szülőföld ellen elkövetett árulását a szülőföld védelmében való részvételével teszi jóvá s a testvérgyilkosságért saját életével fizet.

Az összefogás megmenti Kalotaszeget a tatárdúlástól. Győzött tehát a Varjuk igazsága, a nép igazsága. Ám a résztvevők drága árat fizettek ezért a győzelemért: a két Varju, Maksai meg Ilia, az öreg román havasi bölcs meghal. Basa Anna meg Vitéz Ilona, a két özvegy, kik egész életüket boldogtalanságban éltek le, életük alkonyán vannak. Mi értelme volt hát a küzdelemnek? Kik élvezik gyümölcsét?

A gyermekek, kik, íme, továbbfolytatják szüleik, nagyszüleik életét. Gáspár és Maksai meghaltak, ám gyermekeik megmaradtak. Basa Anna nem lehetett a Gáspár felesége, mivel az idegen hatalmak által megbolygatott élet útját állta boldogságuknak. Ám a Rákócziak uralma tovatűnt, s Anna áldozata beérhetik: az ő kislánya már boldog lehet a Gáspár fiával. Az élet egészét nézve tehát nem történt tragédia. Egy nemzedék boldogsága megsemmisült, ám gyermekeik ott folytatják, ahol szüleik abba hagyták.

A hivatalnok szellemű értelmiség öntudatra ébredése (Maksai regénybeli fejlődése) és a közös társadalmi célokért hozott *áldozat* (Basa Anna szerepe): íme, azok az alapvető tényezők, amelyeket népe jövőjének további alakulása szempontjából Kós döntő fontosságúaknak tart. Ám a regény befejező részében mindezeket túl az élet győzelmét, a nép elpusztíthatatlan életerejét látta és érezte meg. Maksai regénybeli fejlődése a szolgálai kötelességteljesítéstől a hősi halálig mélyen emberi és természetes, független attól, hogy az író ezáltal mit szándékszik kifejezni. Basa Anna gyöngéd nőiségéből önként következik az áldozatvállalás. Annában valóban áldozatot látunk, egy küzdelmekkel teli, kegyetlen kor áldozatát. Szeretetre méltó, halk alakja úgy járja a XVII. század véres erdélyi országútjait, mint a békés emberi életre intő örök *Memento*.

A *Varju nemzetség* élet- és népszemlélete sokban rokon Kós első elbeszélésének szemléletével, mely szerint a természettel összeforrott ember maga is szerves része a természetnek s épp ezért éppúgy elpusztíthatatlan, akár maga a természet, az Élet. A természetben folyó küzdelemben *egyesekek* elpuszt-

tulhatnak, de az *egész* tovább él. Ezért az egyesek pusztulásának tragédiáját nem terjeszti ki a regény egész világára. Az egyén tragédiája mélyen megrendítő ugyan, de helyébe mások születnek, akik a „nagy, nehéz életet” tovább folytatják. Ezt példázza a Varjuk egymást felváltó három nemzedéke is. E felfogásból származik a regény mély optimizmusa, ez sugározza magából azt a derűt és biztonságot, amely egy kilátástalan korban is bizakodásra, építő munkára serkentette az olvasókat.

A *Varju nemzetség* cselekvő optimizmusa Kalotaszeg népi világában gyökerezik. Ezt a világot ültette át Kós finom művészi érzékkel a XVII. századba anélkül, hogy sajátos színein és hangulatán bármit is változtatott volna. Annál inkább megtehetette ezt, mivel Kalotaszeg egyike volt azoknak a tájegységeknek, amelyek régi életmódjukat leginkább megőrizték. Az 1920-as évek Kalotaszegi nyelvében, viseletében, szokásaiban, lakásviszonyaiban, népi kultúrájában alig különbözött a fejedelemség korának Kalotaszegétől. A XVII. századi Erdély történeti levegőjét Kós a XX. század eleji Kalotaszeg népi világának kissé stilizált ábrázolása által teremti meg. A *Varju nemzetség*ben nyoma sincs mesterséges archaizálásnak. Hősei a kalotaszegi népnyelvet beszélnek annak kirívó hangtani sajátosságai nélkül. Ami pedig a lakásokat, használati tárgyakat és ruhákat illeti, ugyancsak Kalotaszeg népi világából plántálja át a múltba, lehetőleg úgy, hogy egyúttal kialakulásukra is fényt derítsen (pl. erődszerűen épített udvarházak, kerített templomok, stb.).

A *Varju nemzetség* Kós első kiforrott szépirodalmi alkotása, eszmei-művészi fejlődése első szakaszának szintézise, írásművészetének fejlődése mindenekelőtt alakformálásában mutatkozik meg. Kós ábrázoló művészetének egyik sajátossága, mint már említettem, hogy alakjait kívülről befelé haladva jellemzi, mivel a képzőművész szeme első pillantásra mindig a dolgok külső, látható jegyeit ragadja meg. Ám míg első elbeszéléseiben a külső rajzot nem mindig követte megfelelően árnyalt belső jellemzés, a *Varju nemzetség* főhősei egytől egyig kiválóan egyénített figurák annak ellenére, hogy az író nem adja aprólékos lélekrajzukat. Nem is célja ez Kósnak. A havasi emberek küzdelmes életében háttérbe szorul az érzelmek külső kifejezése, ami azonban semmiképp

sem jelent érzelemszegénységet. Kós írásművészetének fejlődése épp abból áll, hogy egy-egy szavukon, egy-egy mozdulatukon át itt már bepillantást enged hőseinek a kemény felszíni kéreg alatt kavargó érzéseibe. Egyedül Basa Anna alakját rajzolja meg aprólékos műgonddal, mintha csak a kemény harcokban edződött férfiak között egy olyan embert akart volna bemutatni, akinek békés életre termett, gyöngéd alakján világosan lemérhető mindaz a kín és szenvedés, melyet a felforgatott élet zúdítt az emberekre.

Első nagyobb terjedelmű epikai alkotása kemény próba elé állította Kós elbeszélő készségét. Az epika az időben való ábrázolás művészete, igen lényeges tehát, hogy az író miképpen tudja kibontani, időben elhelyezni művének cselekményét. A valóságot a maga bonyolultságában, összetettségében ábrázoló epikának elengedhetetlen feltétele a mesteri szerkesztés, valamint az átfogó, sodró erejű mesebonyolítás. Amint említettem, Kós művészi látásmódja nem epikusi látásmód, hanem – epikai alkotásokról lévén szó – valamilyen átmenet a képzőművész képszerű látásmódja, valamint a világot a maga folyamatában érzékelő epikusi látásmód között, ami döntően határozza meg cselekménybonyolításának módszerét.

A dolgok külső jegyeinek elsődleges megragadása mellett még egy igen érdekes vonását figyelhetjük meg Kós ábrázolásmódjának, ami szerintem sajátosan *építőművészi* látásmódjának tudható be: ő a dolgokat mindig környezetükbe szervesen beleágyazva látja és ábrázolja, minek következtében írásai jól megkomponált, zárt művészi képek sorozatának benyomását keltik. Ha egyáltalán beszélhetünk valamilyen kapcsolatról Kós építőművészete és írásművészete között, azt mindenekelőtt művészi látásmódjában fedezhetjük fel.

A *Varju nemzetség* epikai szempontból nézve nem egyéb, mint egymás mellett álló képek sorozata. E képek mindenképpen megvan a maga meglehetősen merev kerete, minek következtében e képek nem simulhatnak egymásba zökkenésmentesen. Az egyes képek bemutatása rendszerint úgy kezdődik, mintha az író egy festményt – még inkább: színpadot – állítana az olvasó elé, melyen az első pillanatban minden mozdulatlan még, s a kép csak akkor elevenedik meg, amikor az olvasó alaposan szemügyre vette. Legjellemzőbb erre a regény kezdete, melynek első mondatai így ál-

lítják elénk a képet: „Szelíden öregedő, szomorúan mosolygó őszi napon, de amikor éccakára hóharmat hull a határra. A nagy diófa alatt kerek malomkő asztal, mellette csepp kis leány...” Az első mondat elhagyásával (ti. hogy *akkor történt*) valósággal megállítja az időt, felfüggeszti a történet, míg a második mondat állítmányának elhagyásával (ti. hogy *ott ül*) a képen látható dolgokat merevíti meg. Ez a merevség aztán fokozatosan enged. Olyan ez az átmenet, mint amikor a színpad függönyét széthúzzák, s a színpadon látható színész a rendezői utasítás szerint némán tesz-vesz a nézők előtt. „... Tördösgeti a diót lapos vízikövel, hámozgatja a friss belet és eszegeti; eccer-eccer odapillant a hosszú fiúra, aki a gyepen fekszik hanyatt, és az eget bámulja...”¹⁸ A tulajdonképpeni cselekmény ezután kezdődik, a kép a kislány megszólalásával kezd el élni: „... Hogy hívnak téged?” stb.

A kép élni kezd ugyan, de a merev keretet az író többé nem tudja észrevétlenül feloldani. A cselekmény következő jelenete új keretet, új szcéniumokat követel. Íme: „Benn a félhomályban a nagy szobában két ember a hosszú asztalnál szemben egymással. Az asztalon öreg, kopott bőrtarisznya, kezügyben egy-egy csupor bor...”

Ugyanolyan mozdulatlan kép, akár a fejezet kezdetén, így rakja Kós továbbra is egymás mellé a képeket, minek következtében a *Varju nemzetség* epikai alapegysége nem a *fejezet*, hanem a *kép*, vagy még helyesebben: a *jelenet*. E jelenetek között a folytonosságot az író csillaggal vagy pontozással jelzi. Igaza van Kovács Lászlónak, amikor Kós epikai módszerét a filmművészettel rokonítja. Valóban, a *Varju nemzetség* szépen kidolgozott képek sorozatának dinamikus lepergetése.

S ezzel egyúttal Kós elbeszélő művészetének fő erősségére is rámutattunk. E képek ugyanis nem bírják a terjengősséget, léghörök rendkívül feszült. Ahány jelenet, megannyi drámai felvonás. E felvonások drámai feszültsége viszi előre a cselekményt, innen származik a regény mozgalmassága, érdékfeszítő volta.

E sajátos epikai módszer igen alkalmas az ábrázolt világ hangulatának érzékeltetésére. A hegyek és erdők összetöre-

¹⁸ Kós Károly, *Varju nemzetség*. Kolozsvár. 1925. 1. 1.

dezett epikája ez, a szétszórtan megbúvó kis tanyáké és meredeken kanyargó havasi ösvényeké, ahol minden kunyhó külön titkot, minden fa külön veszélyt rejteget, s ahol a tekintet előtt nem nyílnak nagy távlatok, mint az alföldön, de gyalogolni, mászni kell, megküzdeni minden lépésnyi terület meghódításáért. Ez az áttekinthetetlen, meglepetéseket rejtegető s éppezért állandó éberségre serkentő hegy-völgy világ kapta meg adekvát kifejezési formáját Kós „filmepikájában”, ezért vált a *Varju nemzetség* a romániai magyar irodalom egyik legjellegzetesebb alkotásává.

A *Varju nemzetség* megjelenése után Kós szépírói tevékenységében hosszú szünet áll be, mint mindannyiszor, ha konkrét cselekvésre nyílik alkalma. Ezekben az években minden erejét a kulturális szervezőmunka, valamint a Néppárt újraszervezésének kérdései kötik le.

Kósnak csalódnia kellett transzilván illúzióiban. Ám következőes radikalizmusa, mely a meddő pártpolitikával való szakításra ösztönözte, ugyanakkor tovább is lendítette az elnyomottak nagy tábora felé, ahová szervezetileg el nem jutott, de a kizsákmányoltak forradalmi politikájához való eszmei közeledése olyan szépirodalmi alkotás ihletőjévé vált, amelynek eszmei mondanivalója a kizsákmányoltak forradalmi harcra való mozgósítása. A *Varju nemzetség az építkezés* nagy élményeinek összefoglalása. A *Budai Nagy Antal históriája* – a két háború közti romániai magyar irodalomnak ez az ékköve – Kós vágyainak előreszökkenéséből, csupán lélekben átélt élményeiből táplálkozik. Elbeszélésében olyan hőst mintázott meg, akinek forradalmi küzdelmét csupán lélekben tudta követni.

A *Budai Nagy Antal históriája*, amely *Kalotaszeg* című könyvében jelent meg,¹⁹ az Erdélyben együtt lakó népek legnagyobb forradalmi megmozdulását, az 1437-es bábolnai parasztlázadást eleveníti meg. E kisregénynek is beillő elbeszélés világa eszmeileg csaknem klasszikusan letisztult: cselekményének központjában a társadalom fő kérdése, a kizsákmányolók és kizsákmányoltak világosan elkülönített táborának küzdelme áll, s e küzdelem ábrázolását semmiféle mesterségesen teremtett eszme nem zavarja. Az Erdélyben

¹⁹ Kós Károly, *Kalotaszeg*. Kolozsvár. 1932.

együtt élő, együtt szenvedő népi tömegek küzdelmének a társadalmi haladásért vívott harc nagy összefüggéseibe való beállításával egyszerre feloldódott mindenféle – nemzeti és regionális – elzárkózás: Budai Nagy Antal és Kardos Jákob küzdelme a huszitizmus ideológiája révén szervesen kapcsolódik az emberiség haladó mozgalmainak láncolatába. Az elbeszélés eszmei tisztasága világosan mutatja azt a fejlődést, melyen Kós politikai gondolkodása a *Varju nemzetség* megírása óta átment. S néhány év alatt pedig, amint tudjuk, nem a transzilván összefogás, hanem az osztályharc erősödése következett be, melyet csak fokozott az 1929-ben kezdődő nagy gazdasági világválság. A *Budai Nagy Antal históriájának* közvetlen írói élményét e nehéz években kirobbanó agrár-megmozdulások képezik. Az osztályharc országszerte erősödik. Az együtt élő, egyaránt elnyomott dolgozók közös sorsának felismerése pedig új eszmei távlatokat nyitott meg Kós művésze előtt.

A *Budai Nagy Antal históriájának* történelemábrázolása rokon a *Varju nemzetség* népi történelemszemléletével. Noha valóban megtörtént eseményt dolgoz fel s részben ismert történelmi személyeket mozgat, az író itt sem a történelem felszíni eseményeinek ábrázolására, hanem a népélet bemutatására törekszik, *belülről* vezeti el az olvasót a lázadás történelmi szükségességének megértéséig.

Budai Nagy Antal alakja sokban rokon a Varjukével: éppoly szegény bocskoros nemes, értelmével, tapasztalataival, a közösség ügyei iránti érdeklődésével éppúgy kiemelkedik az átlagemberek közül. Fejlődése, melynek során királyi zsoldosból huszita forradalmárrá válik, teljesen valóságos: a husziták ellen harcolva ismeri fel a husziták igazát, hogy aztán szülőföldjére hazatérve maga is a husziták sorsát vállalja. A cseh földön felismert igazság a körülötte élők sorsának láttán válik benne *felelősségtudattá*, mely végül is forradalmi cselekvésre ösztönzi. A tudatnak a társadalmi fejlődésben játszott nagy szerepét van hivatva hangsúlyozni Budai Antal ellentétpártja, Budai János. Bár a két Budai testvér gazdasági helyzete teljesen azonos, felfogásukban két külön világ tükröződik. A lomha János a tudástól való babonás irtózatával, a dolgok rendjébe való apatikus belenyugvásával a középkor mozdulatlanságát testesíti meg, míg az igazság megismerésére törekvő, a régivel bátran szembeforduló Antal

a reneszánsz emberének jellegzetes típusa. De ugyancsak reneszánsz figura Bese Anna élettől duzzadó alakja is, aki inkább hasonlít egy egészséges, temperamentumos parasztlányra, semmint a középkor sápadt nemeskisasszonyaira. Egész lényét a természetesség, az őszinteség és az életszeretet hatja át, s egyetlen percre sem válik akadályozójává a férfi szabad cselekvésének. A parasztlázadás kirobbanása és tragikus kimenetele megakadályozza ugyan házasságukat, ám így is érezzük, hogy Anna méltó élettársa lett volna Budai Nagy Antalnak.

Az elbeszélésben – a középkori eretnek mozgalmak jellegének megfelelően – a kizsákmányolók és kizsákmányoltak tábora az uralkodó ideológia, a vallás területén csap össze először. A vallásos mez azonban egyetlen pillanatra sem fedti el előlünk a harc igazi – gazdasági-társadalmi – jellegét. Az olvasó mindvégig látja, hogy az egyház a dogmák segítségével a kiváltságos rétegek gazdasági érdekeit védi. Az egyház tanait védő papok mögött végig ott sötétlik a feudális rend fegyveres hatalma által támogatott tizedszedők gyűlöletes alakja, míg a huszita tanokban az elnyomottak gazdasági érdekei nyernek kifejezést. Amikor a perjel Budai Nagy Antalt maga elé idézi és eretnekséggel vádolja, a vádlott egyszerre vádlóvá válik: „...Vajon Krisztus urunk parancsa-é, hogy az egyik népnek szabadságot adjon a zsinat, pápa és király abban, amiért egy másik népet a zsinat, pápa és király inkvizíció törvényszéke elé állít és máglyára meg kerékre küld? Van az apátságnak egy hadnagya, Vajdaházi Nagy Pál a neve... Ez a hadnagy olvasni nem tud, oskolát nem tanult, de bizonyosan megfelelne arra, hogy miért van ez így! És azt mondaná, hogy a cseh kelyheseknek igazságuk van a zsinatnál, pápánál és a királynál, mert a kardjuk erősebb a pápa és a király kardjánál. De a magyar kelyhesnek nincsen igaza, mert még semmi fegyvere. Ezt tudja Vajdaházi Nagy Pál atyámfia is, akit négy esztendeig sokszor kergettek meg a cseh parasztok.”

Budai Antal érvelése világos megfogalmazása annak a felismerésnek, hogy az uralkodó osztály önszántából sohasem mond le hatalmáról, hogy a nép csupán annyi emberséget és jogot várhat elnyomóitól, amennyit erőszakkal ki tud harcolni magának. Ennek az egyszerű ténynek a meglátása és kimondása teszi a *Budai Nagy Antal históriáját* a két há-

ború közti romániai magyar irodalom polgári vonulatának páratlan alkotásává. Az elbeszélésben szemben álló két tábor kibékíthetetlen érdekellentétek választják el. Ugyanakkor mindkét tábor – erdélyi. Kereshetünk-e még itt egységes transzilván szemléletet? Elképzelhető-e nagyobb világnézeti szakadék, mint amelyik e két tábor szétválasztja? Az egyik oldalon a kiváltságos rétegek fogtak össze – kiváltságaik megvédésére. A másik oldalon az elnyomottak – román és magyar jobbágyok – találkoztak, ugyancsak közös érdekeik alapján. S ezt az összefogást Kós most már a sikeres harc elengedhetetlen feltételének tartja. A harcba induló Budai Nagy Antal csak akkor szabadul fel sötét gondolatainak nyomásba alól, a lázadás csak akkor vesz igazi lendületet, amikor megérkezik „Kardos Jákob, a somteleki hosszú hajú román, lóháton, kacagó orcával”, és „mögötte tolonganak a havas-aljiak bozontos mokány lovakon, szürkén, vidáman, fegyveresen”.

A bábolnai felkelés, amint az a történelemből ismeretes, elbukott, ám az elbeszélés végkicsengése ennek ellenére nem pesszimista. Az író nem részletezi, nem mélyíti el a lázadók tragédiáját. El kellett bukniuk, mivel többszörös túlerővel kerültek szembe, ám bukásuk tragikumában is előremutató, mivel igaz ügyért, hősiiesen harcolva estek el. Ez a hősi pátosz ragyogja be tragédiájuk gyászát, ez világítja át az évszázadokon, példájával összetartásra és lankadatlan harcra buzdítva az elnyomottakat.

A *Budai Nagy Antal históriája* – nem csupán eszmei mondanivaló, de a művészi megformálás szempontjából is – Kós legsikerültebb szépirodalmi alkotása, írói pályájának csúcspontja. Az aránylag rövid terjedelmű írásba egész regényre való anyagot sűrített, anélkül hogy az elbeszélést zsúfoltnak éreznők. Ez mindenekelőtt Kós sajátos epikai módszerének, a cselekmény filmszerű pergetésének köszönhető, mely egyenesen megköveteli a tömörséget. Az író néhány szó segítségével állít eléink jellemeket, teremt helyzeteket, érzékeltet hangulatokat. Nyelvi gazdagsága, láttató ereje ebben az elbeszélésében éri el tetőfokát. Alakteremtésének legfényesebb bizonyítéka a magyar irodalom egyik legsikerültebb román hősének, Kardos Jákobnak a megformálása, aki Kós nyomán valóságos személyként ment át a köz-

tudatba, sőt a történetírásba is. Az elbeszélés félig bibliás, félig népies nyelvezetének pedig szépsége és tisztasága mellett pompás korhangulatfestő hatása is van.

Kós Károly második történelmi regénye, *Az országépítő*, melyért néhány év múlva Baumgarten-díjjal tüntették ki, 1934-ben jelent meg, alig két évvel a *Budai Nagy Antal históriája* után. Ám a két mű között az idő minden rövidege ellenére egy korszak áll: a társadalmi jobbratolódás korszaka. Az 1929–33-as nagy gazdasági világválság ugyanis nem torokkollott forradalomba, ahogyan azt a nehéz évek alatt egyre inkább radikalizálódó értelmiség remélte. A kapitalista termelőrend összeroppanása helyett a kapitalista termelés viszonylagos stabilizálódása, illetve háborús konjunktúrája következett be, ami a hitlerizmus győzelmének hatására általános politikai jobbratolódással párosult. A szélsőséges fasiszta politikai csoportosulások egyre nagyobb szerepet játszanak a politikai életben. A jobboldali kormányok egymást túllicitálva hozzák antidemokratikus intézkedéseiket, melyek közül nem egynek az éle egyenesen a nemzetiségi dolgozók ellen irányul. Ebben a súlyos történelmi helyzetben a nemzetiségi társadalom kebelén belül is határozott átrétegződési folyamatnak vagyunk tanúi: az első világháborút követő nagy demokratikus remények és éles társadalmi konfliktusok sodrában formálódott polgári radikális réteg jelentős része – főleg az idősebb nemzedék – feladja addigi politikai álláspontját. A polgári humanizmus alapjain állva visszautasítja ugyan a fasizmust, ám a nemzetiségi elnyomástól való félelmében nem a széles tömegeket átfogó, radikális politikai erők felé orientálódik, hanem a nemzeti elzárkózás felé halad, a kulturális élet egységének kiépítésében látva nemzetiségi létének biztosítékát.

A történelemnek e szélverése kemény próba elé állította az értelmiséget, köztük azokat is, akik előtt a szovjet példa és a nagy gazdasági világválság hatására felsejlettek egy más társadalom körvonalai. Választaniuk kellett: vállalják-e továbbra is radikális nézeteiket azoknak minden gyakorlati következményével együtt, vagy visszavonulnak annak az osztálynak sáncai mögé, amelyből eszmei szempontból ugyan kinőttek, de amely felé útjuk gyakorlatilag nyitva volt. Igen kevés azoknak az „öregeknek” a száma, akik a történelmi

válaszúton balra tértek s a kommunisták által meghirdetett népfrontba beleilleszkedve vették ki részüket a küzdelemből.

A polgári fegyvertársai által magára hagyott, ötvenedik évét betöltő Kóst szintén döntés elé állítja a történelem. Lelkében összecsapnak az ellentétes erők: a társadalmi haladás helyes irányát megsejtő, dolgozó népe sorsáért felelősséget érző értelmiségi vívja harcát a múltból hozott eszmék, a jelen osztálykötöttségei, valamint az egyre nehezebbé váló nemzetiségi sorsból eredő félelem és pesszimizmus ellen. Mivel azonban a dolgozók internacionalizmusában a nemzeti keretek feladását, a nemzet megsemmisülését látta, a burzsoá államhatalom elnyomó politikájával szemben nem a *mindenfajta elnyomás* megszüntetésére szervezkedő, nemzeti különbséget nem ismerő szocialista mozgalomban, hanem mindinkább – a húszas években még általa is élesen támadott – nemzetegységben látja a szabadulást.

Az átváltás azonban nem volt könnyű. Fájdalmas vívódásairól, a tettvágy és erőtlen ellankadás közti vergődéséről, vissza-visszatérő reményeiről és egyre sötétebb pesszimizmusáról, a családja iránti kötelesség és a társadalom egészével szemben érzett felelősség összeütközéséről, az egyedül maradás fájdalomáról az e korszakban született szépirodalmi alkotásaiból nyerhetünk képet. Erről az alapról kell megítélnünk *Az országépítő* című regényét is.

Kós valamennyi eddigi főhősében önmagát adta; ő volt a kis birtokához tíz körömmel ragaszkodó Gál, az erdős havasok alján lakó, magyarországi urakkal hadakozó Varju, az ő politikai vágyai fűtötték a fellázadt parasztok élére álló kurtanemes Budai Nagy Antalt. Ha e műveket egy képzeletbeli vonallal összekötjük, szabályosan emelkedő vonalat kapunk, amely világosan mutatja Kós eszmei-művészi fejlődésének útját. De hová helyezzük ezen a vonalon *Az országépítőt*? Egyáltalán van-e élményfedezete István regénybeli alakjának? Van-e összefüggés *Az országépítő* és Kós előbbi művei között? Egyszóval: van-e benne korához szóló üzenet, vagy csupán ún. lektűr, szórakoztató olvasmány, amelyet tucatszámra termelt a korszak romániai magyar irodalma? Kósnak a megszokott kalotaszegi világtól való elkalandozása már eleve gyanút kelthet. De ettől függetlenül a Kósnál szokatlan nagy mesélőkedv, a közbeiktatott epizódcselkmények sokasága, valamint a szín pompás leírások – melyek külön-

ben mind az író mesterségbeli tudását dicsérik – arra engednek következtetni, hogy ez esetben Kós nem tör az eszmei mondanivaló felé a nála megszokott ökonómiával. A regény cselekményében szemben álló erőkkel végzett egyensúlyozó játék meg azt a látszatot keltheti, hogy az író távoli szemlélőként, pártatlanul szemléli regényhősei küzdelmét.

Az országépítő cselekményének *látszólagos* alapkonfliktusa az új, keresztény feudális világ, valamint a régi, pogány, törzsi szervezeten épülő világ közötti összeütközés. Ám az olvasó e konfliktusnak jórészt csupán a felszíni megnyilatkozását, a fegyveres összeütközést látja. Akár egy némafilmen, páncélos királyi hadak és tar koponyájú pogány lovasok rohannak egymásnak anélkül, hogy a film szemlélője világosan látná: mindez miért történik, milyen konkrét társadalmi célokért folyik itt a harc, milyen társadalmi célok húzódnak meg a keresztény, illetve a pogány elnevezések mögött.

Ennek ellenére a kritikusok legnagyobb része a regény mondanivalóját a regény pogány-keresztény ellentétéből akarta kihámozni. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy *Az országépítő* 1934-ben, közvetlenül Hitler uralomra jutása, tehát a német imperializmus veszélyének növekedése idején jelent meg amikor a magyar–német viszony kérdése rendkívül időszerű formában tevődött fel. Csoda-e, ha ilyen körülmények között az István korabeli keresztény – azaz: német – befolyás és az ezzel szembefeszülő pogány – azaz: magyar – ellenállás problematikájában a kritikusok koruk időszerű politikai kérdéseire kerestek választ? A regény problematikájának a keresztény-pogány ellentétre való leegyszerűsítése aztán könnyűszerrel tévútra vezette a kritikusokat, mivel e „néma” történelemábrázolás, bárhogy faggatták is, mit sem árult el az író állásfoglalásából, megmaradt „objektív” képnek, melyet a szemlélő tetszése szerint magyarázhatott.

A korszak kritikusainak közös tévedése abban állt, hogy a legkézzelfoghatóbb látszat után indultak, s így nem vették észre, hogy a regény *valóságos* alapkonfliktusát nem a kereszténység és pogányság összeütközése, hanem *Istvánnak ez összeütközéshez való viszonyulása* képezi. Nem vették észre, hogy e „néma” történelem mindenekelőtt azért néma, mivel maga a központi irányító, István király is „néma”. Azt valamennyien észrevették ugyan, hogy István király tragikus alak, sőt Schöpflin Aladár rá is mutat István tragikumának

forrására – „merő állam-raisonból, érzelmei ellenére kényszerítette államépítő reformját a magyar nemzetre”²⁰ –, anélkül azonban, hogy a problematika mögött meghúzódó írói élményre is rámutatott volna.

Említett tanulmányában Schöpflin azt is megemlíti, hogy *Az országépítő* cselekménye a romantikus történetírás pogány-keresztény ellentétének szemléletét fogadja el, de nem teszi fel a kérdést, hogy vajon Kós, aki nemegyszer adta tanújelét alapos történeti tudásának, s aki a *Varju nemzet-séget* meg a *Budai Nagy Antal históriáját* írta, miért fordult e felszínes történelemszemlélethez. Pedig a válasz kézenfekvő: azért, mert e hamis, de *közismert* történelemszemléletben készen kapta azt a *keretet*, amelybe István alakját a maga mondanivalójának megfelelő pózba állíthatta be. Persze e romantikus történelemfelfogás csakis azért felelhetett meg Kós céljainak, mivel az általa megrajzolt István ugyancsak távol áll a történelmi valóságtól s így nem is igényel reális történelmi keretet. Pedig a regény bevezető része nagyszerű expozíciója lehetne egy realista történeti regénynek. A feudális gazdaságát számba vevő Géza és Sarolt alakjában a történelmi fejlődés lényegét ragadja meg Kós. Ám nyomban törés áll be a regényben, mihelyt István alakja az előtérbe kerül. A sűrke és jellegtelen fiatalember „Deus ex machina”-szerűen lép a cselekménybe, jövődöbéli alattvalóihoz való viszonyáról mindaddig semmit sem tudunk. A reá váró nagy történelmi tett – a kereszténység felvételének és az európai feudalizmusba való behelyezkedésnek akár erőszakos megvalósítása – ilyenformán nem következik szervesen eddigi fejlődéséből, hanem szüleitől kapott feladatként nehezedik reá. Sőt ennél is több: *áldozatvállalás*, melyet így is fog fel egész életén át.

Így válik vegytisztává a képlet, István alakja így lesz alkalmassá a *kísérleti alany* szerepére. Ugyanis a történeti regényben az író „történelmi kísérletet” végez: művi úton előállított történelmi helyzetek segítségével arra a kérdésre kíván választ kapni, hogy *mi a sorsa a történelem formálását magára vállaló vezetőnek*. E kísérlet jelenti a regényben megnyilvánuló *írói szándékot*, ez az a logikai rendszer, melynek segítségével *Az országépítő* „néma történelmét” szóra

²⁰ Schöpflin Aladár, *Az országépítő*. Nyugat. 1934. 383. 1.

bírhatjuk. A kísérlet eredménye pedig azonos a regény „té-
zisével”, melyet a korabeli kritikusok hiába kerestek. Az
előre beállított kísérlet eredménye, persze, nem kétséges: Ist-
ván magára vállalja ugyan az országépítés nagy feladatát
s kemény akarattal végre is hajtja. Ám ennek érdekében le-
 kell mondania mindenről, ami benne emberi: szerelemről,
családi boldogságról, barátságról. Vállalnia kell a meg nem
értést, a magánosságot, az embertelenség vádját, egyszerűen:
áldozatává kell válnia hivatásának. Fegyvere keményen sújt,
de mindannyiszor éreznie kell, hogy saját húsába vág. S ami
tragédiáját véglegessé teszi: halálos ágyán rá kell döbennie,
hogy hiábavaló volt minden áldozata.

Romantikus történelemábrázolása ellenére *Az országépítőt*
nem tekinthetjük egyszerű lektúrnek, mint ahogy István re-
génybeli alakja sem függetleníthető a művet kihordó társa-
dalmi valóságtól. Kétségtelen, hogy a regénynek nem min-
den egyes része kapcsolódik oly szorosan Kós társadalmi
küzdemeinek élményeihez, mint azt korábbi műveiben lát-
hattuk, tán több benne az olvasó szórakoztatására szánt rész-
let, mint az eszmei mondanivaló égető kikívánczozása, több
az „írói megcsinálás”, mint a mély írói élmény. Ennek el-
lenére Kós nem tudott elszakadni kora valóságától, nem tu-
dott teljesen a „kitalálásokba” menekülni, s ha áttételesen
és nehezen érthetően is, de regényének alapproblémájában
kora romániai magyar polgári értelmiségének kulcskérdését
veti fel. István regénybeli alakjában ugyanis pontosan ki-
mutatható az 1933 utáni súlyos nemzetiségi helyzetnek e
polgári értelmiség eszmei fejlődésére gyakorolt torzító ha-
tása. Ez mindenekelőtt a regénybeli István történelmietlen
nemzeti tudatában, nemzetmentő felfogásában nyilvánul meg,
amely nem más, mint a nemzetféltség következtében kialakuló-
félben lévő polgári nemzetegység-tudatnak, a nemzeten be-
lüli osztályharctól való félelemnek a történeti múltba való
visszavetítése. Istvánnak a *régi és új* közötti vergődésében,
kétkíségében lehetetlen fel nem ismernünk annak a román-
iai polgári értelmiséginek a lelki képletét, aki látja ugyan
a társadalmi haladás irányát, ám maga képtelen e radikális
út követésére, mivel e lépése a polgári nemzetszemlélettel
való szakítását, osztályával, múltjával, egész addigi életével
való szakítását jelentené. István tragikus magánossága, „mesz-
szire látása” ugyancsak annak a polgári értelmiséginek a

magánosságát tükrözi, akinek a szűk osztályérdekeken felülemelkedő magasabb céljait osztályának tagjai képtelenek megérteni. Így válik ez a polgári értelmiségi a kor szorításában a társadalmi haladást óhajtó, de a régi nemzeti keretekhez ragaszkodó, két malomkő közt őrlődő magános hőssé, „kétlelkű emberré”, aki – mutatis mutandis – hasonlatos a klasszikus orosz irodalomból ismert „fölösleges ember” típusához. E becsületes, de múltjával szakítani képtelen polgári értelmiségi a határozott állásfoglalást követelő politikai helyzetben éppúgy kiszorul a társadalmi cselekvés küzdőteréről, akárcsak az orosz irodalomnak e jóra való nemesi hősei.

Az a tény, hogy Kós *királyt* választott regénye főhőséül, egymagában még semmit sem jelent. Hiszen Alekszej Tolsztoj a szocializmus építésének nagy munkája közben I. Péter cárról írta nagy történelmi regényét. Csakhogy ő a cárban is meg tudta látni a népi hőst, az orosz népi aspirációk képviselőjét, a társadalmi elmaradottság és a külső elnyomók ellen küzdő vezetőt. A társadalmi küzdelmekről, a népi erőktől egyre jobban elszigetelődő Kós ellenben a jobboldali reakció erősödésének, a polgári fegyvertársak árulásának és a nemzetiségi elnyomás fokozódásának hatására István alakjában nem a társadalmi haladás következetes harcosát, hanem a társadalmi haladás és nemzeti érzés között vergődő, önmagát feláldozni kénytelen, tragikus sorsú magános vezetőt látta. Irodalomtörténelmi szempontból ez a torzulás teszi *Az országépítőt* hazai magyar irodalmunk dokumentumértékű alkotásává.

Eltételezve most már a regény alapproblémájában megnyilvánuló írói szándéktól, a regénynek kétségtelenül nem egy részlete van, amely az adott történelmi körülmények között alkalmas volt a Hitler-fasizmussal szemben álló erők fokozására. Ilyen a kötetünkbe felvett fejezet is, melyet a regényről írott kritikájában²¹ Gaál Gábor is kiemel.

Feltűnő, hogy míg Kós előbbi szépirodalmi alkotásait a kritika meglehetősen tartózkodással fogadta, *Az országépítő*ről rövid idő leforgása alatt csaknem negyven kritikai cikk és ismertetés jelent meg. A kritikusok – osztályálláspontjuknak megfelelően – a regény különböző aspektusait ragadják ki.

²¹ Gaál Gábor, *Kós Károly új történelmi regénye*. Korunk. 1934. 485. 1.

A konzervativizmus képviselői felhördülnek István király és Imre herceg „profán” beállítása miatt, a baloldaliak meg a regény romantikus történelemszemléletét kifogásolják. A polgári kritika azonban csaknem egyöntetűen elismeréssel fogadja a regényt s különösen nagyra értékeli Kós nyelv-művészetét. *Az országépítő* mérsékelt archaikus, erőteljes és tiszta nyelvről, pompás hangulatfestő stílusáról egyébként a kritikusok kivétel nélkül nagy elismeréssel szólnak, és méltán. E téren Kós valóban remeket alkotott. A regény népnyelvi elemekkel kevert, ódon zamatú nyelvezete többszörösen mellérendelt mondataival, valamint a vonatkozó névmások régies használatával kiválóan alkalmas a történelmi légkör megteremtésére, amit szerencsésen egészít ki Kós stilizáló képzőművész-látásmódja.

Hiába „írta ki” magából Kós a társadalmi felelősség kínzó érzését, megnyugvást csak nem talált. A mindennapi súlyos anyagi gondok meg a napról napra súlyosbodó nemzetiségi sors bizonyították be számára újra meg újra, hogy a társadalmi valóság elől elmenekülnie nem lehet. Hiába volt regényének nagy sajtósikere, szívében mély csömörrel vallja meg barátjának: „... egyáltalán az utóbbi esztendőekben nagyon-nagyon megutáltam a betűt mindenféle formájában, de leginkább azt a betűt, amit én kell hogy leírjak. És ha nem volna muszáj írnom, hogy megélhessek, azt hiszem, hónapszámra nem vennék kezembe tollat...”²² Ugyanebben a levélben arról is beszámol, hogy „... A télen is írtam valamit, próbálkoztam valami új műformával...”

Az „új műforma” Kós *Budai Nagy Antal* című színjátéka volt, mely könyv alakban csupán 1936-ban jelent meg, de amelyet e levél tanúsága szerint Kós már 1934 telén megírt.

A társadalmi haladásért folytatott küzdelem és nemzetföltés dilemmáját feloldani nem tudó Kós tragikus életérzéséből fakadó drámaiság, amely helyenként már *Az országépítő* kereteit is feszegette, végre megtalálta a neki legmegfelelőbb kifejezési formát. A két malomkö között őrlődő értelmiségi, még mindig történelmi álarcban ugyan, de már reális történelmi-társadalmi keretbe ágyazva és valóságos társadalmi problémákkal viaskodva lép elénk.

²² Kós Károly levele Molter Károlyhoz. 1935. ápr. 19.

Kós az 1437-es bábolnai parasztfelkeléshez tér vissza, melyet novellájában már egyszer feldolgozott. Drámája központjába a lázadás vezérének, Budai Nagy Antalnak tragikus sorsát állítja. Ennek ellenére a dráma semmiképpen sem tekinthető az elbeszélés dramatizált változatának. Az elbeszélés cselekményváza nagyrészt megmarad ugyan, ám az író teljesen új részeket iktat be, új személyeket vonultat fel, s – ami tán a leglényegesebb – az elbeszélésből ismert főhősök egy részét is egészen más eszmei tartalmak hordozóivá teszi. Mindezek a változtatások együttvéve minőségileg teljesen új műalkotást eredményeznek, melynek eszmei mondanivalója korántsem oly egyértelmű, mint az elbeszélésből ki sugárzó harcos optimizmus.

A két mű közötti különbséget mindenekelőtt a központi hős, Budai Nagy Antal alakján mérhetjük le. Az elbeszélés töretlen lendületű forradalmár Budai Nagy Antaléval szemben – aki az 1430-as nagyszombati csata után, tehát a huszita lázadás felfelé ívelő szakaszában jön haza az aránylag nyugodt falusi környezetbe, melyet majd az ő aktív forradalmi szervező tevékenysége hoz mozgásba, a dráma Budai Nagy Antalja – aki 1435-ben, tehát a táboriták 1434-ben történt leverése után, lelkében egy tragikus kimenetelű forradalom emlékével érkezik a lázongó Kalotaszegre – már a forradalom ügyében nem bízó, a forradalmi harc elől menekülő hős. Ez a Budai Nagy Antal már nem azonosítható az elnyomott huszita forradalmárokkal. Látja ugyan a nép nyomorát, elismeri a huszita tanok igazságát, csupán annak nem látja lehetőségét, hogy az elnyomó társadalmi rendet fegyveres felkeléssel meg lehessen változtatni. *Nem a forradalom szükségét tagadja tehát, hanem a forradalom lehetőségét az erdélyi viszonyok között*, mivel a „meddő hegyek és nyomorodott lelkek tartományában” nem látja azt az erőt, amely a forradalom ügyét győzelemre vihetne. Mikor pedig meggyőződése ellenére a lázadók élére áll, a következetes forradalmi harc helyett alkuba bocsátkozik (kolozsmonostori jelenet!), ami törvényszerűen vezet tragédiájához. Az elnyomók ugyanis csupán időnyerésre használják az egyezményt, hogy erőiket összevonva, annál nagyobb csapat mérhessenek a lázadókra. A Kolozsvár falai közé beszorított lázadók egy csoportja pedig – élén a bosszúállást hirdető Bálint pappal –, nem számolva az ellenséges túl-

erővel, mindenképpen a fegyveres leszámolást sürgeti. A népe iránt felelősséget érző és a hazai erőviszonyokat ismerő Budai Nagy Antal megpróbálja menteni, ami még egyáltalán menthető, ám a lázadók között lábra kapó anarchia minden számítását keresztülhúzza, s így a lázadás úgyszólván önmagát fejezi le. „Harcot akartál s bosszúállást. S most megöltél engemet, megölted Mártont, s gondolom, megöltél mindent” – mondja a haldokló Budai Nagy Antal Bálint papnak, s az odaérkező Csáky vajda szavai ugyanezt a pesszimizmust erősítik fel: „Budai Nagy Antal... A vesztőhelyet elkerülted... De Transzilvániában a kelyhesség meghalt.” A záróképek e sötét tónusára csupán a dráma utolsó mondata vet halvány reménysugárt. A vajda szentenciáját a halott Budai Nagy Antal helyett az emberséges apát fellebbezi meg: „Ami igazság volt, az nem halt meg bizonyára...”

A Budai Nagy Antal-dráma a politikai tömegmozgalmaktól mindinkább elszigetelődő Kós utolsó nagy viaskodása a társadalmi haladás forradalmi útjának fel-felkísértő gondolatával. A súlyos kisebbségi viszonyok által történetileg determinált felfogására igen jellemző, hogy bár látja a követendő utat, a nemzetiségi elnyomástól való félelmében egyre inkább a nemzeti erők összefogásának gondolata felé halad. A „nyomorodott lelkek tartományának” írója maga sem mentesülhetett a hazai társadalmi helyzet léleknyomorító hatása alól: ez nyomorítja a Budai Nagy Antal-elbeszélés forradalmár hősét reformerré, ez teszi Kós drámáját a haladó romániai magyar polgári értelmiségi megtorpanásának, világnézeti gyötrődésének művészi vetületévé. A hős lendületét gátló tényezők – a néptömegek forradalmi erejével szemben megnyilvánuló bizalmatlansága, intellektuális elszigeteltsége, a család visszahúzó ereje stb. – éppúgy a polgári értelmiségi jelenkori problémáinak visszavetítése a történeti múltba, akárcsak a lázadás vezetésének elvállalása körüli erkölcsi dilemma.

Mindezek ellenére, amint azt a dráma színpadi pályafutása, valamint a bemutatókról szóló egykorú kritikák egybehangzóan bizonyítják, a drámának a nézőközönségre gyakorolt művészi hatása – tehát a dráma objektív eszmei hatása – nagymértékben eltér a főhős alakjának megformálásában megmutatkozó írói szándéktól. Janus-arcú művészi alkotással állunk tehát szemben, ám az ellentmondás koránt-

sem feloldhatatlan. Hiszen, amint mondtam, az író nem tagadja a forradalom szükségességét, világosan látja az elnyomás tényét, s nemcsak látja, hanem ábrázolja is, még-hozzá nagyjából realista művészi eszközökkel. S bár a polgári értelmiségi visszahőköl a forradalmi úttól, ami Budai Nagy Antal alakjának – Gaál Gábor kifejezésével – elintellektualizálását eredményezi, egészében véve a dráma hiteltel képét nyújtja a parasztlázadásnak. Az elnyomó hatalom vérforraló igazságtalanságainak realista ábrázolása, a lázadók igazának bátor hirdetése, valamint az, hogy Budai Nagy Antal minden húzódozása ellenére végül mégis a lázadók élére áll, világosan mutatja a lázadás jogos és szükséges voltát még akkor is, ha az író merőben szubjektív okok miatt képtelen a lázadás útjára lépni. Ebből a kettősségből származik a dráma ellentmondásos jellege, amely az egyes kritikusok homlokegyenest ellentétes értékelésében mutatkozik meg legjobban. Hadd említsem meg csupán a két végleletet:

Gaál Gábor, aki a drámát *könyv alakban* ismerte meg, kritikájában²³ elsősorban a főhős Budai Nagy Antal alakját és drámabeli fejlődését elemzi. A történelmi materializmus oldaláról közeledve a műalkotáshoz, helyesen fedi fel a hősnek a tömegmozgalmaktól távol álló „elintellektualizált reformer”-jellegét. Am egyrészt nem mutat rá azokra a történelmi-társadalmi körülményekre, amelyek e torzulást előidézték, másrészt – az irodalomszociológiai szempontok eluralkodása következtében – teljesen figyelmen kívül hagyja a főhőst körülvevő világ realiztikus ábrázolásának a nézőkre gyakorolt objektív hatását. Elmarasztaló megállapításai így inkább az író szubjektív művészi intencióira vonatkozólag helytállóak, semmint a dráma egészére.

Lényegesen mást „hallanak ki” a drámából a konzervatív kritikusok, akik kritikáikat a bemutató előadás²⁴ – tehát a dráma színi hatásának lemérése – után írták. E kritikák a *Budai Nagy Antalban* egyoldalúan túlzó, egyértelműen forradalmi alkotást látnak, amely „... nem magyaráz kort, embert, viszonyt, csak a célra néz; kész a jobbagy mellé állni, igazat ad az előkészítő »kelyhességnek«, földiesen

²³ Gaál Gábor, *Budai Nagy Antal*. Korunk. 1936. 979. l.

²⁴ A *Budai Nagy Antal* bemutatója 1937. jan. 21-én volt a budapesti Vígszínházban. A darabot Bánffy Miklós rendezte.

anyagi és önkényesen szabadságmagyarázó. A végső jóindulatú egyeztetés – egy bencés apát szájából – így üres és suta marad.”²⁵ A katolikus sajtó kritikusai dühödten rontanak rá mind az íróra, mind pedig a dráma bemutatására vállalkozó Vígszínházra; „... Elmúltak már a régi szép idők, mikor Magyarországon mindenki beledöfötte a pennáját a béketűrő katolicizmus köpenyegébe! Csak a színház tájékoztatlanságának tulajdoníthatjuk, hogy a színpadon ilyen felháborító sértések sorozatát követhették el a magyar katolikus egyházzal szemben...”²⁶

E kifakadásokon nem kell csodálkoznunk. A minden népi megmozdulást csírájában elfojtó Horthy-rendszer megszilárdulásának éveiben a Vígszínház deszkáiról valóban furcsán hangozhattak az ilyen és ehhez hasonló szövegek: „... Egyház törvénye s ország rendje nem Krisztustól való, hanem papok és urak épített erős vára az, akiben benne ülnek, és akibe bé nem eresztik a tenger sok szegény népet, hanem fegyverrel és korbáccsal uralkodnak rajta. Ezt a fegyvert és korbácsot kell kivenni papok és urak kezéből, és ama rend és törvény várát kell lerontani, akkor igazság lesz, és egy lesz a rendje és törvénye minden embernek...”

A közönséget a főhős egyéni sorsán, gyötrődésein, kétségein túl mindenekelőtt a színpadon megelevenedő történelmi-társadalmi valóság bátor felmutatása nyugözte le, melynek nagyon is nyilvánvaló „áthallásait” mindenki megértette. Erre céloz kritikájában Bóka László is, amikor megállapítja, hogy Kós darabja bebizonyította: „...a kollektivitás élményéhez nem kell szavalókórus, s az aktualitáshoz nem kell a hősnek micisapkát viselnie. Kós Károly a színpadra vitte a népet.”²¹

A bemutatót követő erős jobboldali sajtótámadások miatt a Vígszínház kénytelen volt levenni műsoráról Kós drámáját, amelynek a kolozsvári bemutató után csaknem ugyanaz lett a sorsa. Mint annyi más haladó művészi alkotás, Kós drámája csupán a népi hatalom éveiben válhatott dolgozó népünk közkincsévé, az együtt élő népek testvéri összefogásának szószólójává. A *Budai Nagy Antal*, amely a múltban

²⁵ Szira Béla, *Kós Károly; Budai Nagy Antal*. Kath. Szle. 1937. 1801. 1.

²⁶ Nemzeti Újság. 1937. jan. 23.

²⁷ Bóka László, *Budai Nagy Antal* (Kós Károly színjátéka). Szép Szó. IV. köt.

az elnyomó társadalmi rend ellen lázító forradalmi hangja miatt volt aktuális, kiállta az idők próbáját s ma új társadalmunkban is töretlen frissességgel hirdeti az emberi szabadság mindenkor és mindenhol időszerű eszméjét.

Az 1938. január 18-án Kósnak odaítélt 3000 pengős Baumgarten-díj nem egy induló, hanem egy lényegében lezárult írói pálya jutalmazása volt. A *Budai Nagy Antal* megírásával Kós nem csupán radikális politikai törekvéseitől vesz búcsút, hanem nagyrészt a szépirodalomtól is. A kettő, persze, összefügg. Közösségi tevékenysége látszólag ugyan fokozódik, tisztségei egyre szaporodnak, ám e nagyrészt hivatszerűen végzett feladatok korántsem telítik lelkét az 1920-as évek küzdelmeihez hasonló nagy társadalmi élményekkel. Márpedig Kós „muszáj-írósága” ellenére képtelen volt kikívánczoló élmények nélkül írni, hiszen ő irodalmi alkotásaival is *hatni* akart.

Következnek a királyi diktatúra fagyos évei, a társadalmi élet atomizálódásának, a nyílt erőszaknak a kora, melyben a vezérszólamot a revolver vette át. Kós egyre jobban visszahúzódik sztánai magányába. Magasan fekvő dolgozószobájából figyeli a völgyben tétován mozgó embereket, ám semmi vizsgálatot nem tud mondani nekik. De mit is érne már a helikoni „halk beszéd” a nyílt társadalmi erőszakkal szemben!

A Hitler-fasizmus agresszív politikáját szolgáló bécsi döntés ebben a gyöttrődő, várakozó lelkiállapotban találja. S az a Kós Károly, aki a kisebbségi sors nyomása alatt, a nemzetféltés rémétől gyötörve az utóbbi években a nemzetegység hamis illúzióját kergette, a horthysta katonai adminisztráció intézkedései nyomán villámcsapásszerűen ismeri fel a fasizmus veszélyét, s magános harcosként bátran száll szembe a Hitler-fasizmus szolgálatában álló magyar fasizmussal. E szembenállás azonban elsősorban nem művekben, hanem máig ragyogó, szép emberi kiállásokban mutatkozott meg. E korszakának egyetlen szépirodalmi terméke a budapesti Nemzeti Színház igazgatójának felkérésére írt *Országépítő* című drámája.²⁸ Maga Kós ugyan a *korrajz* megjelölést használja, ezzel akarván elébevágni a kritika dramaturgiai kifogásainak.

²⁸ Kós Károly, *Országépítő*. Korrajz. 1942. A budapesti Nemzeti Színház sűgópéldánya.

Kós színjátéka valóban nem dráma. Az író lényegében nem tett mást, mint azt, hogy jelenetekre szabdalta István-regényét, minek következtében munkáját nem is tekinthetjük minőségileg új művészi alkotásnak.

A felszabadulás megnyitja előtte a *társadalmi cselekvés* közvetlen útjait, s a preraffaelita művész most már konkrét társadalmi feladatok megoldására összpontosíthatja minden erejét. E lázas munkában a szépirodalomhoz fordulást egyenesen az időszerű feladatok előli menekülésnek, csaknem áru-lásnak tartja. A forrongó, alakuló élet magával ragadja. Többé nem érzi magát magános vezetőnek. Törekvéseiben maga mellett tudja dolgozó népét s maga mellett érzi a párt kipróbált harcosait. A közösségért végzett munka új erővel telíti lelkét, s megerősíti abbéli hitében, hogy az út, amelyen halad, valóban „a történelem egyetlen útja”. Két háború közti irodalmi alkotásai, melyek már a múlt haladó örökségéhez tartoznak, szeme előtt készítik elő a lelkeket az új eszmék befogadására. Kaphatott volna-e nagyobb jutalmat az az író, aki alkotásaival népe haladását akarta szolgálni?

Kós Károly, a kolozsvári Mezőgazdasági Akadémia professzora, 1952-ben, csaknem hetvenéves korában nyugállományba vonult.

A *professzor* nyugállományba vonulhatott. A *művész* teremtő szelleme azonban nem vonulhatott félre az eleven társadalmi élettől. Az ő tervei alapján épített vagy restaurált iskolák, művelődési házak, templomok tovább szaporodnak, s jóformán nincs olyan építőművészeti, műemlékvédelmi kérdés, melyben az illetékesek Kós szakvéleményét ki ne kérnék. Így vált a nyugállományban élő Kós szellemi életünk *mindenesévé*, tanácsadójává, aki felhalmozott hatalmas tudását önzetlenül osztogatja szét a hozzá segítségért fordulók között.

S lám, ahogy ideje megengedte, s a felszabadulást követő forrongó, munkás évek élményei is leülepedtek, Kós figyelme ismét a szépirodalom felé fordult: nagyszabású történeti regény tervébe fogott, melynek történeti keretét az Anjouknak a városiasodást elősegítő központi királyi hatalom megszilárdítására és a társadalmi anarchiát megtestesítő feudális nagyurak megfékezésére irányuló törekvései alkotják. Ebbe a történeti keretbe helyezte Kós regényének igazi „főhősét”, a várossá fejlődő Kolozsvárt s benne a zseniális művész-testvérpárt: Kolozsvári Mártont és Györgyöt. A korai reneszánsz

világának művészi életre keltésében természetesen épülő szocialista társadalmunk problematikája, a régi társadalmi rend gyökeres átalakításáért küzdő ember életérzései jelentkeznek. Készülő regényéből Kós csupán egyetlen részletet tett közzé az *Utunkban*,²⁹ *Nagyurak* címen, melyet kötetünkbe is felvettünk.

A regényfogalmazvány százhetven lapját azonban csak az író bizalmas barátainak adatott meg elolvasni. Az ezerféle feladat, a fokozott szellemi munka megviseli a nyolcvanadik életévéhez közeledő Kóst, aki felfrissülni Donát-negyedbeli kertjébe járogat ki. Itt éri szívinfarktus 1963. október 22-én.

Három hónapig feküdt a kórház különszalonjában, felesége, gyermekei és barátai szerető aggodalma vigyázta minden mozdulatát. Az orvosok fáradságot nem ismerő munkája, no meg a beteg hite és fegyelmezettsége csodát művelt: a nyolcvanadik évét betöltő író gyógyultan hagyta el a kórházat.

Nyolcvanötödik születésnapját meleg ünnepek keretei között ülte meg irodalmi életünk, Románia Szocialista Köztársaság Államtanácsa pedig magas kormánykitüntetés átadásával fejezte ki iránta hazánk dolgozó népének nagyrabecsülését.

Az idén tölti kilencvenedik életévét. Kolozsvárt lakik, szeretett városában. Érdeklődéssel figyeli szellemi életünk alakulását, leveleket ír, tanít, tanácsokat ad, s derűs lélekkel tekint a holnap elé, mert a legnagyobb kincset mondhatja magáénak: egy küzdelmes, de eredményes alkotó életet.

VARRÓ JÁNOS

²⁹ Kós Károly, *Nagyurak*. Utunk. 1954. 20. sz.